

TARTU ÜLIKOOLI TOIMETUSED
ACTA UNIVERSITATIS TARTUENSIS / DORPATENSIS

=====
B—L₂
=====

**KATSELISFONEETILISI
TÄHELEPANEKUID**

PAUL ARISTE

MIT EINEM REFERAT:

EXPERIMENTALPHONETISCHE BEOBACHTUNGEN

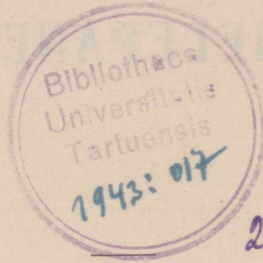
TARTU / DORPAT 1943

KATSELISFONEETILISI
TÄHELEPANEKUID

PAUL ARISTE

33775

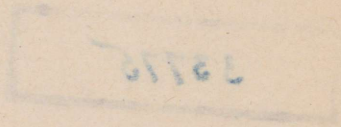
TARTU 1942

28522

Acta Universitatis Tartuensis / Dorpatensis B L. 2

A-14353

I

Eesti ühiskeelee palatalisatsioonist.

Käesoleva töö eesmärgiks on tuua katselisfoneetiline ülevaade eesti ühiskeelee palatalisatsioonist. Ühtlasi on esitatud ülevaade senisest kirjandusest sama küsimuse kohta, pidades silmas peamiselt seda, kuidas on arenenud arusaamine palatalisatsiooni olemusest. Töö teises osas toodavad palatograafilised andmed on hangitud aastate jooksul Tartu Ülikooli Foneetikalaboratoriumis eesti keeleala eri osadest põlvnevalt ühiskeelekõnelejalt, nõnda et tulemused peaksid andma õigege objektiivse pildi sellest, kuidas tänapäeva ühiskeeles moodustub eesti keele palatalisatsioon.

Vanim teadaolev allikas, kus mainitakse eesti palatalisatsiooni, on J. Gutsleff'i, *Pastor zu Vrbs*, lõunaeeestimurdeline grammatika „*Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam*“ (Dorpati Livonorum 1648), kus 20. leheküljel on öeldud:

„Cavendum est nè litera jod in fine enunciatur per *i*. Sic non pronunciantum est *Kotti* pro *Kotj* Saccus, ut nec *panni* | *olli* pro *panj* | *olj* etc.“

J. Hornung'i keeleõpetuses „*Grammatica Esthonica brevi Perspicuâ tamen methodo ad Dialectum Revaliensem...*“, Riga 1693, lk. 5, öeldakse:

„Probê observandum, dari qvam plurimas voces, qvæ qvoad literas conveniunt, pronunciatione verò differunt, qvarum proferendi ratio ex áliis â puero hujus lingvæ genio adsvetis addiscenda est; ut: *Wars ein Füllen* | Gen. *warfa* | *wars* cum sibilo *ein Stiel* | Gen. *warre* | *wil* Gen. *Willa die Wolle* | *wil* | *willi ein Blatter* etc.

Alias etiam plurima sunt, qvæ sibilando proferenda sunt, ut: *hal* | *grau* | *Wafk Meffing* | *Kol* | *ein Popantz* | *Kul* | *ein Habicht* etc. *Kafk ein Birkenbaum* etc.“

A. Thor Helle grammatika „Kurtzgefasste Anweisung zur Ehstnischen Sprache...“, Halle 1732, lk. 3 ütleb palatalisatsiooni ja õ-hääliku kohta:

„Von einigen Wörtern muss die Aussprache nur ex usu, oder aus dem Gehör erlernt werden, als in *hunt*, *kot*, *fant*, *tont*, *tootama*, *nöäl*, *falw* der Kasten, *töeste*, *öe* der Schwester, *fanna*, *palk* der Balken, *löek*, weil diese wegen ihres zweyfachen dunckeln Lauts in der Ausrede mit einfachen vocalibus nicht eigentlich exprimiret werden mögen.“

Järgnev grammatikakirjutaja A. W. Hupel ei tea lisada midagi oluliselt uut, vaid kordab enam-vähem sama, mida Thor Helle on öelnud. „Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte den revalschen und den dörptschen...“, Riga und Leipzig 1780, lk. 3, konstateerib, et

„Bey einigen Wörtern fehlt es wirklich an hinlänglichen Zeichen, um ihre rechte Aussprache, die man schlechterdings durch lange Uebung lernen muss, auszudrücken, als da sind: *hunt* der Wolf, *kot* der Sack, *fant* der Bettler, *tont* das Gespenst, *nöäl* die Nadel, *falw*, *öe*, *fanna* u. s. w.“

Hupel esitab seega samuti koos niihästi palataliseeritud häälikutega kui ka õ-ga sõnu. Teose teises trükis (Miiitavi 1818, lk. 9) on esimese trüki näidetele lisatud veel sõna „*karn* od. *lihha karn*“.

H. Rosenplänteri välja antud ajakiri „Beiträge zur genauern Kenntnis der ehstnischen Sprache“ pööras igakülgset tähelepanu eesti keele õigele tarvitamisele ja õigele kirjanemisele. Palatalisatsioonigi küsimus ei ole seal jäänud puudutamata. „Beiträge'de“ kaastöölised on O. W. Masing juba enne seda, kui ajakirja veergudel hakkas ilmuma harutlusi palatalisatsiooni kohta, võtnud küsimuse kõne alla väljaandes „Ehstnische Originalblätter für Deutsche“ I. Heft, Tartu 1816, lk. 51:

„Die ehstnische Sprache ist überreich an Wörtern, deren Silben bald in der Mitte bald am Ende muilliret werden. Hierdurch, so wie durch die schwierigen Gurgellaute, wird sie dem Ausländer, (aber auch nicht selten dem einheimis. Nichtehesten) wenn er sie auch grammatikalisch richtig aufgefasst hätte, in der Aussprache sehr schwer, und in seinem Munde oft genug unverständlich, widrig, das Gehör beleidigend, und sogar dann und wann equivoque; wie die Erfahrung dieses Letztern besonders, aus privat Gesprächen und öffentlichen Vorträgen, mit einer Menge selbst namhaft zu machenden Beispielen belegen kann. Ich führe hier nur einige ganz gleich geschriebene, aber verschieden ausgesprochene Wörter an. Der Kürze wegen bezeichne diejenigen, welche muillirt

werden, mit einem Circumflex, z. B.: *mänd*, die Quirl, *mând*, die Fichte; *and*, die Gans, im Accusativ, *aând*, die Gabe; *ôlg*, die Schulter, *ôlg*, das Stroh; *palk*, der Lohn, *pâlk*, der Balken; *tall*, das Lamm, *táll*, der Pferdestall, u. s. w.“

O. W. Masing on seega püüdnud palatalisatsiooni ka kirjas tähistada. Nagu näeme allpool, on hiljemini jätkuvalt katsetatud palatalisatsiooni erimärki eesti õigekirja sisse tuua, kuid see soov ei ole tänaseni teostunud. Eestikeelsele lugejaskonnale esitab Masing palatalisatsiooni märkimise vajaduse 1822. aastal Marahwa Näddala-Leht lk. 45:

„Ues kirjas nähtakse heälega pohkstawide al ka mõnnikõrd täppikesi ollewad, nenda kui: *a, e, i, o, u*. Kus sedda on, seal täppike tähhendab, et sõnna sulla on, ning et üks *i* ehk *e* selle heälega pohkstawiga, kelle al täp seisab, õtse kokko on sullanud. Näitus siinsamas annab selgust: *arm tulleb Jummalast*, — *arm hobist*; *mänd on paddas*, — *mând metfas*; *palka saab orri* — *palka wean metfast*; *tal on lamba poeg* — *tal kus hobboft piddada*; *wars käib mârra* — *wars lua tagga*; *wil on lamba seljas* — *wil löeb innimese külge*.“

Toodud tsitaadist ilmneb, et Masing peab palataliseeritud häälikuks vokaali. Tema kaasaeglased jaguvad kahte leeri selles suhtes, mida üks või teine peab palataliseeruvaks häälikuks: konsonanti või vokaali.

„Beiträge'des“ mainib Masing palatalisatsiooni XII vihus (1818. aastal) lk. 38, kus ta näit. sõnad *lot* ja *us* transkribeerib kujul *loit*, *uis*.

„Beiträge'de“ XIII vihus (1821) on Kuusalu pastor J. J. A. Hirschhausen avaldanud Masingut arvustava kirjutise „Ueber einige Vorschläge zur Verbesserung der ehstnischen Orthographie.“ Lk. 9 jj. on võetud kõne alla ka palatalisatsioon:

„Schon Hupel vermisst nach No. VII. seiner Einleitung zur Sprachlehre pag. 3. die Bezeichnung gewisser ehstnischer Wörter, und neuerlich hat Hr. Ober-Consistorial-Assessor Masing sie wieder in Anregung gebracht; — ich meine die eigenthümlich weiche Aussprache mancher Sylben, die völlig gleichkommt denjenigen Lauten in der russischen Sprache, die durch das angehängte *ь* modificirt werden. Eine Bezeichnung für dergleichen Wörter im Ehstnischen wird deshalb nothwendig, weil dieselben oft, den Buchstaben nach, anderen ganz gleich sehen, und, je nachdem man sie ausspricht, doch ganz verschiedene Bedeutung haben. Hr. Pastor Masing schlägt vor, die besonders zu betönenden mit einem Circum-

flex zu bezeichnen, und vermittelt desselben ist man gleich im Stande, nachfolgende Wörter durch Aussprache zu unterscheiden:

<i>wil</i> ist: die blaue Blatter	<i>wil</i> , Wollen.
<i>faan</i> heisst: Schlitten;	<i>saan</i> , praes. von <i>fama</i> .
<i>kâs</i> , Katze;	<i>kas</i> , das allgemeine Frageswort.
<i>wârs</i> , Griff eines Werkzeugs;	<i>wars</i> , ein Füllen.
<i>wâht</i> , Wächter;	<i>waht</i> , Schaum.
<i>waât</i> , Fass;	<i>waat!</i> siehe.
<i>kôrt</i> , Mehlsuppe;	<i>kôrt</i> , accus. von <i>kôrs</i> , Stoppel.
<i>kôrw</i> , ein braunes Pferd;	<i>kôrw</i> , Ohr.
<i>kân</i> , ein Kinderspielzeug;	<i>kan</i> , die Kanne“. jne.

Edasi toob Hirschhausen õige suure kogu sõnu, kus esineb palatalisatsioon. Hirschhausen pooldab palatalisatsioonimärgi tarvituselõõtmist, sest see hõlbustaks eesti keele õiget tarvitamist niivõõdi eestlaste eneste seas kui ka sakslaste hulgas. Hirschhausen seletab ka lähemalt, mis tingimustel palatalisatsioon võõb esineda (lk. 12 jj.):

„Aus der Vergleichung der aufgeführten Wörter ersieht man, dass die besprochene eigenthümliche Modifikation der Vokale und des ihnen folgenden Buchstaben nur vor 5 Konsonanten statt findet, vor *l*, *n*, *r*, *f* und *t*, ohne jedoch jedesmal bei solcher Zusammensetzung eintreten zu müssen. Sobald in einem Worte einer dieser Konsonanten sich verdoppelt, so geht entweder der eigenthümliche weiche Ton verloren, als in *warre*, gen. von *wârs*, Griff; *kasfe* gen. von *kâ/k*, Birke; oder wie in *halli*, genit. von *hâl*, grau, das längere Verweilen auf der ersten Sylbe wird verhindert, indem ihr noch eine Sylbe, und zwar mit gleichem Konsonant, folgt, der die selbe Operation der Sprachorgane wieder fordert, mit welcher die erste Sylbe schloss. Daher könnte als Regel angenommen werden, dass in Fällen der Verdoppelung eines der obigen Konsonanten die Bezeichnung mit dem Circumflex ganz wegfällt; dies um so eher, da, wie Gutsleff bemerkt, die liquidae, wenn sie doppelt stehen, von dem Ehsten nicht so scharf ausgesprochen werden, dass der Ton lang auf ihnen verweilte, und eben dies gilt auch vom *f* und *t*. Nach jener Regel sind aus dem Verzeichnisse ausgeschlossen worden die Wörter: *hallikas*, *nalli*, *kalli*, *walli*, *willi*, *wälli*; (obgleich die Genitive: *nâlja*, *kâlja*, *wâlja* und *wilja* zu bezeichnen sind), *ellitama*, *õlli*, *ronnima*, *hanni*, *wesfi*, *wettind*, *Pirrit*, *õnnistus*, *õnnistama*, *wõtti*, *fõnnik* und *hunnik*.“

Juba „Beiträge'de“ toimetaja Rosenplänter leiab lisatud ääremärkustes, et Hirschhauseni arvamused palatalisatsiooni olemusest ei ole küllalt pädevad. Et tollal tegeldi enam kirjatähtedega kui häälikutega, siis pole ime, et Hirschhausen laseb ennast kirjapildist

valele oletusele juhtida. Oma kirjutise lõpus konstateerib Hirschhausen, et Kuusalu rannamurdeis puudub palatalisatsioon. Palatalisatsiooni puudumist nendes murretes põhjendab Hirschhausen järgmiselt:

„Die gänzliche Unbekanntschaft mit der vielerwähnten weichen Aussprache bei den in der Nationalbildung zurückgebliebenen Strandbewohnern macht es wahrscheinlich, dass die ehstnische Sprache nur in fortschreitender Ausbildung diese Eigenschaft angenommen hat.“

„Beiträge'de“ samas XIII vihus lk. 47 jj-d on väljaandja H. Rosenplänter esitanud oma ettepanekud „Vorschläge, die ehstnische Orthographie betreffend“. Teise esitena tuuakse lk. 67 jj-d palatalisatsiooni märkimine:

„Die estnische Schrift bedarf eines Mouillirungs-Zeichens, und dazu ist am zweckmässigsten ein Punkt unter dem Buchstaben, der mouillirt ausgesprochen werden soll.“

Palatalisatsiooni tausta kirjeldab Rosenplänter järgmiselt:

„Das Wesen der Mouillirung besteht darin, dass gewisse Buchstaben, namentlich im Ehstnischen, die Zungen- und Zahnbuchstaben (linguales et dentales), mit Ausnahme des *d*, also: *l*, *n*, *r*, *t*, *ts* (oder *z*), und *s* mit einem vorhergehenden *i* ausgesprochen werden, das bei einigen Wörtern ziemlich deutlich, bei anderen weniger deutlich zu hören ist.

Dass im Ehstnischen Wörter mouillirt ausgesprochen werden, darüber findet glücklicher Weise kein Streit statt, und da die Fälle häufig sind, und bei fortgesetztem Studium der Sprache sich immer mehr vervielfältigen, in denen die genannten Buchstaben mouillirt ausgesprochen werden müssen, und da sehr leicht Missverständnisse entstehen können, wenn die mouillirte Aussprache vernachlässigt wird, einige Sprachen auch wirklich für dieselbe besondere Zeichen haben, wie die Lettische, bei anderen sie vergeblich von Grammatikern vorgeschlagen, und die Notwendigkeit derselben gezeigt worden ist, wie beim Französischen; so scheint es weiter keines Beweises zu bedürfen, dass die zu mouillirenden Buchstaben mit einem Zeichen versehen werden müssen.“

Kirjutise autor esitab seni soovitatud palatalisatsioonimärgi, tsirkumfleksi ja lisab:

„Besser scheint es zu sein, wenn man dem griechischen Jota subscriptum ähnlich, das überdiess die Stelle eines *i* vertritt, einen Punkt unter den zu mouillirenden Buchstaben setzte, und künftig so schreibe: *hał*, *kaņ*, *kaş*, *kaŋki*, *waŗs* u. s. w.“

Rosenplänter on siis sellel arusaamisel, et palataliseeruvaks häälikuks on *i* ees olev konsonant, ega ole mitte vokaal. Nagu eelnenud autor, nõnda ka Rosenplänter arvab, et *d* ei palataliseeru.

Pastor Hirschhauseni kirjutis on leidnud peale „Beiträge'de“ väljaandja ka muude kaastööliste juures tähelepanu. Ajakirja XV vihus (1822) on pastor J. Fr. Heller avaldanud „Anmerkungen zum XIII Heft dieser Beiträge.“ Lk. 93 puudutatakse palatalisatsiooni:

„Die sogenannte mouillirte Aussprache einiger Cons. entsteht nicht etwa willkürlich, sondern nothwendig, wenn der in derselben Sylbe vorhergehende Vocal in ein kurzes flüchtiges *i* ausgeht. Da ist also, wie auch Hr. Propst Masing schon vorgeschlagen hat, die natürliche Bezeichnung ein *i*-Punkt unter dem Vocal. Bloss *l* und *n* werden dadurch wesentlich in ihrer Aussprache verändert (*wil*, *pustula*, *hunt* R. Wolf); *j* wird schwächer (*maja*); bei *r t s*, wenigstens bei den zwei letzten, ist der Einfluss so schwach, dass ich ihn ganz leugnen möchte, und sagen. Das Besondere, was man da hört, ist eben nur das kleine *i* selbst. Gleichviel aber: überall, wo ein Vocal mehr oder minder in *i* ausgeht, wovon das *i* selbst nicht ausgenommen ist, ist derselbe mit einem iöta subscr. zu versehen.“

Nagu tsitaadist ilmneb, peab Heller palatalisatsiooniks ka *j* artikulasiooni lõtvumist tagavokaalses ühendis.

„Beiträge'des“ tarvitatakse palatalisatsioonimärgina punkti vokaali all eesti keelenäidetes, näit. vihk XX, lk. 132 (*fēlg*), vihk XVI, lk. 166 (*pōttid*, *unnekot*), vihk XVII, lk. 134 (*Maddife*), vihk XVIII.

Ehk küll Rosenplänteri „Beiträge'd“ pooldasid palatalisatsiooni märkimist, ei läinud see siiski läbi eesti kirjaviisis. E. Ahrens'i „Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes“ (Tallinn 1845), mis tõi uusi tuuli eesti keeleõpetusse, kõneleb üsna pikalt ka palatalisatsioonist, kuid siiski ei leia see autor vajaline olevat palatalisatsiooni märkidagi. Kui Ahrens oleks võtnud palatalisatsioonimärgi kirjaviisi, oleks see ehk saanud õigekirjutuseski üldiseks. Ahrens nimetab palatalisatsiooni dilutsiooniks. Uue termini tarvituselevõtmist põhjendab autor järgmiselt (lk. 15):

„Masing nennt sie Mouillirung, aber die Französische Mouillirung ist etwas ganz Anderes. Sie besteht darin, dass dem Vocal in der Aussprache ein *lj* oder *nj* folgt (*filie*, *vigne*); un- wesentlich dagegen ist, dass oft noch eine Dilution hinzu kommt. Wenn nämlich ein kräftiger Vocal vorhergeht, so diluirt die Zunge

unwillkürlich: *caillou, mouiller*, wie *kaljo, muljuma*. Darauf beschränkt sich aber auch die ganze Aehnlichkeit zwischen der Mouillierung und der Dilution, weshalb das Französische Kunstwort für die Ehstnische Grammatik nicht brauchbar ist. Der neugewählte Ausdruck rechtfertigt sich dadurch, dass der Vocal *i* unter allen der dünnste ist. Die Tonleiter *u, o, a, e, i* steigt aus dem Dunkeln, Trüben, Dichten allmählig zum Hellen, Klaren, Dünnen auf, so dass jeder Vocal, welcher sich zu einem *i* auflöst, wirklich verdünnt wird.“

Ahrens arwab, et palataliseerub vokaal, millele järgneb *i*. „Dilutsiooni“ reeglina esitab Ahrens l. c. järgmist:

„Ist die erste Sylbe des Worts durch einen der sechs Consonanten *d, l, n, r, s, t* geschlossen, und hat die zweite Sylbe den Vocal *i* oder ein *j*, so wird jene diluirt. Bei einsylbigen Wörtern tritt das *i* oder *j* erst mit der Flexion ein. Sind beide Sylben durch Doppel-Consonanten verbunden, so findet die Dilution nur dann Statt, wenn sie wirklich doppelt lauten. Am deutlichsten ist die Dilution an den Vocalen *u, o, a* zu hören, undeutlicher an *ü, ö, ä, e*, aber selbst am *i* ist sie noch merklich, denn das diluirte *i* wird dünner ausgesprochen, als das nicht diluirte. Z. B. *wil, i* (Blatter) lautet dünner als *wil, a* (Wolle).“

Edasi toob Ahrens (lk. 16) rea näiteid sõnust, kus palatalisatsioon esineb ja lisab:

„Die Substantive behalten ihre Dilution, wenn im Plural an die Stelle des *i* ein *a* tritt: *hunta, tonta, kasfa, usfa, rotta* etc. Die Endungen *lik* und *mine* bewirken keine Dilution (weil sie den Nebenton haben): *usklik, kartlik* etc., *kartmine, tundmine* etc. Das nasale *n* macht die Dilution unmöglich: *rangid, tungima*“ (mõeldud on η -häälikut).

Ahrens konstateerib veel, et pika vokaali järel ei palataliseeru konsonandid nõnda üldiselt kui lühikese järel. Eriti ilmekas on palatalisatsiooni puue siis, kui järgnev *i* on alles. See Ahrensi vaade on õige. Muidu aga on ta palatalisatsiooni olemusest vaalesti aru saanud.

Eesti avalikkusele soovitas Ahrensi uut kirjaviisi J. Hurt õpetatud Eesti Seltsi ülesandel brošüüris „Lühikene õpetus õigest kirjutamisest parandatud wiisi“ (Tartu 1864). Hurt esitab selles brošüüris ka palatalisatsioonimärgi. Lk. 9 on toodud peatükk „Häälte peenendusest“ järgmise sisuga:

„Peenenduse märki (°) pruugitakse ühejaulistes sõnades sõna lõpul, kahejaulistes — sõna sees peenendatud pookstawiide taga. Näitused:

<i>seina palk</i> °,	aga: <i>töömeeste palk</i> ,
<i>hooste tal</i> °,	„ <i>lamba tal</i> ,
<i>kirjutaja fulg</i> °,	„ <i>lammaste fulg</i> ,
<i>fõidu saan</i> °,	„ <i>külma saan</i> ,
<i>piitsa wars</i> °,	„ <i>noor wars</i> ,
<i>arm hoobist</i> ,	„ <i>arm Isfandast</i> ,
<i>kaal aias</i> ,	„ <i>kaal poodis</i> ,
<i>kaaf</i> a (anumatel)	„ <i>kaafa (abikaafa)</i> ,
<i>kast</i> a (sõnast: <i>kast</i>)	„ <i>kasta (sõnast: <i>kastma</i>) n. n. e.</i>

Peenendatud ühejaulistes sõnades pruugitakse peenenduse tähte (*tal*°, *kul*°, *õrs*°, *kont*°, n. n. e.), kahejaulistes üksi siis, kui tõises sõna jaus *i* ehk *j* puudub (ära on kadunud), nõnda kui sõnades: *kast*a, *tont*a, *hunt*a n. n. e. Seisab aga tõises sõna jaus *i* ehk *j*, siis pole peenenduse märki tarwis (*kallis*, *palju*, *rudjuma*, *fundima*, n. n. e.), sest et keel° väljauteldes iseenesest, ilma märgita peenendab.

Peenendus sünnib, nõnda kuidagi juba üleval ütlesime, selle läbi, et *i* ehk *j* järgmises sõna jaus seisab. Ühejaulistes ja ka mõnes kahejaulises sõnas on nimetatud hääled ära kadunud, aga peenendus jäänud. Ära kadunud pookstawi (*i*) asemele teeme peenenduse märgi:

Nüüd ütleme: <i>wars</i> °,	wanast üteldi: <i>warfi</i> ,
„ „ <i>fõlm</i> °,	„ „ <i>fõlmi</i> ,
„ „ <i>noor</i> °,	„ „ <i>noori</i> ,
„ „ <i>kurg</i> °,	„ „ <i>kurgi</i> ,
„ „ <i>hunt</i> a	„ „ <i>huntia</i> ,
„ „ <i>kast</i> a	„ „ <i>kastia</i> , n. n. e.

Kaswab peenendatud ühejauline sõna kahejauliseks, siis kaub peenenduse märk° ära, sest et järgmises sõna jaus *i* jälle seismas on, ehk et peenendus ära kustub. Näitused:

fulg° — aga: *fule*, *fuleft*, n. n. e.
pilt° — „ *pildi*, *pilti*, n. n. e.

Liht kirjas wõib peenenduse tähendus maha jääda.“

Ja see on jäänudki „maha“ hiljemini üldiseks saanud uues kirjaviisis.

Hurda ettepanekule ajalisel lähedane K. Körber'i „Kleine Ehnstnische Hand-Grammatik (nach Hupel, Ahrens, Rosenplänter etc.) herausgegeben“ (Tartu 1867) konstateeribki palatalisatsiooni-

märgi elujõuetust ja asub ise märgi suhtes eitavale seisukohale (lk. 2):

„Es sind bereits mancherlei Zeichen vorgeschlagen worden, um die mouillirten Consonanten, vor denen man gleichsam ein schwaches *i* durchhört, wie im Deutschen etwa das Wort: Bouteille, zu bezeichnen, aber noch keines hat allgemeine Geltung erlangt, und da in diesem Büchlein, sowohl hier als im Wörterbuch die Orthographie von Bibel, Gesangbuch und H u p e l gilt, so schreiben wir auch

hunt (Wolf); *kot* (Sack); *fant* (Bettler); *tont* (Gespenst); und verweisen den Anfänger dahin, dass er sich diese vier Worte richtig versprechen lasse, und es demselben nachspreche, bis es vollkommen richtig ist.“

D. von Mewes, kes on avaldanud huvitavaid tähelepanekuid eesti keele hääldamisest „Звуковыя особенности эстскаго языка“ (Einladung zur öffentlichen Prüfung im Gymnasium zu Arensburg am 17. und 18. December 1871), kirjutab oma töö 12. lk-l:

„Особеннаго вниманія заслуживаетъ свойство эстскаго языка смягчать конечные звуки въ односложныхъ словахъ: *fant* (читай сантъ), нищій, худой; *tont* (тонть), привидѣнїе; *pant* (панть), залогъ; *korw* (корвь), корзина; *alp* (алпъ), пошлый; *kas* (кась), кошка; *us* (усь), червякъ; *tal* (таль), конюшня; *pot* (потъ), горшокъ; *lol* (лоль и лойль), глупецъ“ jne.

Seega samastab Mewes eesti palatalisatsiooni vene omaga või vähemalt märgib seda vene keele nõuete järgi. Niihästi vene keele palatalisatsioon niisugusena kui ka tema esinemisvõimalused on aga hoopis teised kui eesti keeles.

On põhjust mainida ka J. Krohni „Wiron kieliooppi Suomalaisille“ (Helsingissä 1872), kus esitatakse palatalisatsioon peamiselt Ahrensi järgi.

Õpetatud Eesti Seltsi koosolekul on M. Weske 1874. aastal pidanud kõne eesti keele palatalisatsioonist (vt. Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat 1874, lk. 50—56). Weske kirjutis on kõigiti teaduslik ning taotleb eesti palatalisatsiooni võrrelda indo-euroopa vastavate nähtustega. Autor toob näiteid ka eesti keele eri murretest. Vaatluse aluseks on võetud ühiskeel ja Paistu murre:

„Ist im Südfellinschen in der zweiten Sylbe eines Wortes ein *i* abgefallen, so werden die vorhergehenden Consonanten und die diesen vorhergehenden Vocale nach dem *i* hin zugespitzt, verdünnt,

erweicht, oder um eine bekannte aber unpassendere Bezeichnung zu gebrauchen, mouillirt und zwischen dem Schlussconsonanten und dem diesem vorhergehenden Vocal ist ein schwacher *i*-Laut hörbar; ist aber ein *u* oder *a* abgefallen, so sind sie nach dem *u* oder *a* zu verdumpft.“

Seega siis arvab Weske, et palatalisatsioon on tekkinud *i* aseaineks viimase kadudes, nagu vene keeles või mõnes muus keeles, millega Weske võrdleb eesti keelt. Eesti palatalisatsioon on aga tegelikult vanem kui lõppkadu või sisekadu. Edasi nendib Weske, et viljandi murdes võivad palataliseeruda kõik konsonandid ja, tema arvates, ka kõik vokaalid:

„Alle Vocale und Consonanten sind im Südfellinischen diesem Gesetz unterworfen: unter letzteren die Zungenlaute und Liquidae (*t, d, s, n, r, l*) mehr, die Kehllaute (*k, g, h*) und die Lippenlaute (*p, b, m, w*) aber weniger hörbar, z. B. *nutt* (*nutt* oder *nuitt*), Gen. u. St. *nuti*, Keule, Knüttel, aber *nutt*, Gen. u. St. *nutu*, das Weinen; *kool* (*kool* oder *kooil*), Schule, Gen. *kooli*, aber *kool*, das Sterben, Gen. *koolu*; *pakk* (*paikk, paikk*) Eile, Drang, aber *pakk* Gen. u. St. *paku*, Klotz; *kapp* (*kaapp, kaipp*), Schrank, Gen. u. St. *kapi*, aber *kapp*, Trinkgefäß, Gen. *kapa*; *tumm* (*tumm*), stumm, für älteres *tummi*, aber *mumm*, Kindergespens, für älteres *mummu*“.

Weske nimetab, et Võru murdes esineb palatalisatsioon umbes samades suhetes, nagu Viljandimaal, ent Põhja-Eestis velaarid ja labiaalid ei palataliseeru. Murretevahedest palatalisatsioonis lisab autor veel (lk. 51):

„Wenn ein *i* in der zweiten Sylbe erhalten ist, so werden im Südfellinischen Dialect die demselben vorhergehenden Vocale und Consonanten nicht beeinflusst, wohl aber im Werro- und Revalestn. *wali*, gestreng, aber südfellin. *wali*. Die Mouillirung unterbleibt, meines Wissens, in den beiden letztgenannten Dialecten, wenn dem *i* Lippen- und Kehllaute vorhergehen“.

Weske mainib ka seda, et murdeti esineb palatalisatsiooni asemel epentees (*pailu*), mida ta võrdleb kreeka ja india keelte epenteesiga. Lk. 54 jj. on seletatud palatalisatsiooni füsioloogilist tausta:

„Bei der Aussprache des *i* hat der Kehlkopf und das Zungenbein seinen höchsten Stand, der Kehldeckel ist hoch geschoben (viel höher als bei *a*), die Zunge nimmt in der Mundhöhle wie am Halse die höchste vocalisch mögliche Lage an, wobei sich ihre obere Fläche beiderseits an den harten Gaumen anlegt, und nur in der Mitte eine flache Rinne, die durch die darüberliegende Gaumendecke zum Canal completirt wird, für die durchströmende Luft übrig lässt.

Die Ränder der Zunge drücken sich dabei an die Backenzähne, die Spitze derselben stemmt sich an die untern Schneidezähne an. Das Ansatzrohr, d. h. der Rachen und Mundcanal von der Stimmritze an gerechnet bis zur Mundöffnung, ist kürzer als bei der Aussprache aller anderen Vocale.

Die Enge zwischen Gaumen und Zungenrücken zwingt das *i* so hoch und hell zu tönen. Soll nun in der zweiten oder dritten Sylbe eines Wortes ein *i* ausgesprochen werden, so nehmen die vorhergehenden Consonanten und Vocale von vorn herein rasch eine Stellung nach der *i*-Lage hin und müssen desto heller klingen je näher sie dem letzteren (*j*) liegen. Die Lippen- und Kehl-laute liegen fern von dem Mittelpunkte der *i*-Lage und es ist schwierig, dieselben ebenso nach dem *i* hin tönen zu lassen als die Zungenlaute, d. h. diejenigen Consonanten, deren Aussprache in dem mittleren Mundcanal gebildet wird. — Daher kommt es, dass, in welcher Sprache auch die Mouillirung stattfindet, die Laute *l, n, r, t, d* leichter und regelmässiger von dem *i* und *j* afficirt werden, als die Kehl- und Lippenlaute. Der dem *i* zunächst liegenden Consonanten vorhergehende Vocal nimmt ebenfalls eine Stellung nach dem *i* hin an und bekommt die Zuspitzung nach dem *i* nicht erst durch den dem *i* unmittelbar vorhergehenden Consonanten, wie manche Gelehrte meinen. Man spricht *kali* aber *kalu, kägi* (in *kägisema* röcheln), aber *kägu*“.

Weske vaated palatalisatsiooni olemusele on õiged niipalju, kui tolle aja foneetika käsitlus lubas õigeid otsuseid teha. Weske arvab, et „muljeeritud“ on niihästi *i* ees olev konsonant kui ka vokaal. Vokaali palataliseerimist peab Weske siiski olulisemaks. See Weske arvamus tuleb ilmekalt esile „Eesti keele healte õpetuses ja kirjutamise wiisis“ (Tartu 1879), kus lk. 2 on öeldud:

„Kui sõna lõppes üks *i* (*j*) seisab, ehk kui ta muiste seal seisis, siis on selle ees seisnud keele- ehk hammas-healelised konsonandid ja nende eesolevad wokaalid sõna esimeses silbis peenendatud, näituseks *kott, koti, hunt, hundi, hunta* (*hunte, wanast huntia*), *will, willi* (inimese ihu peal), *palk* (*pitk palk, wanast palki*). Tartu murdes ei ole seal, kus *i* (*j*) praegu weel seisab, need konsonandid ja wokaalid mitte peenendatud. Dr. Wiedemann on niisuguste peale rõhu (*accendi*) teinud; üks weike punktita *i* ehk üks muu märk wokaali alla tehtud, wõib ehk süntsam olla“.

Eriti innukalt on Weske pooldanud oletust vokaali palataliseerumisest 1870. aastal Zarncke ajakirjas „Literarisches Centralblatt“ nr. 4, kus temalt on ilmunud pikem arvustus Wiedemann'i sõnaraamatu kohta (vt. ka Hurda referaati Weske arvustusest Sitzungsberichte der GEG 1870, lk. 46). Mainitud kõnes õpetatud

Eesti Seltsis pooldab Weske palatalisatsiooni märkimist kirjaski. Tema arvates oleks kohaseks märgiks lühike *i* palataliseeritavate vokaali ja konsonandi vahel: *kuill, kooil, nuitt*. Oma kõne lõpetab Weske sõnadega:

„Wie man aber auch die Mouillirung bezeichnen möge, aber bezeichnen und namentlich kennen müsste man sie. Dann würden die Gebildeten unsers Landes nicht mangelhafter Estnisch sprechen als das ungebildete Volk.“

F. J. W i e d e m a n n on oma teaduslikus keeleõpetuses „Grammatik der ehstnischen Sprache, zunächst wie sie in Mittelehstland gesprochen wird, mit Berücksichtigung der anderen Dialekte“ (St.-Pétersbourg 1875), lk. 121 jj-d, toonud õige ulatusliku ülevaate palatalisatsiooni olemusest ning esinemisvõimalustest. Wiedemanni järgi esineb palatalisatsioon pearõhulise silbi järel olevas konsonandis. Palatalisatsiooni põhjustajaks on järgmises silbis esinev *i*. Võõrsõnad palataliseeritakse samal põhimõttel kui muudki sõnad. Wiedemann konstateerib veel, et palatalisatsioon esineb mitmuse osastavates, nagu *huñta, arma, harika*, mitmetes laensõnades, nagu *jūška, kutka, tatska, parkar*, üksikuis sõnus, nagu *pullud, ulbak, kõlbama, mužu, mužutama, pužu, Kalu, Mañnu, kutsu, päššu, polla, tillu* jne. Et eriti lastekeeles on kalduvust palataliseerida, sellele viitab Wiedemanngi. Kesk-põhja-estni palatalisatsiooni kõrval esitab Wiedemann ka murrete erinevaid juhte, puudutades eriti just lõuna-estni murdeid, kus peale regressiivse palatalisatsiooni on tavaline progressiivnegi palatalisatsioon. Üksikuist palatalisatsiooni kirjeldus-detaailidest on foneetika seisukohalt huvitav lähemalt tuua palatalisatsiooni esinemise piiritlemine:

„Die Fähigkeit mouillirt zu werden ist nicht bei allen Consonanten dieselbe. Vollkommen deutlich ist die Mouillirung nur bei den Zungenbuchstaben (*d, t, l, n, r, s, z*), bei den Lippen- und Gaumenbuchstaben undeutlich oder — wenigstens in Mittelehstland — gar nicht hörbar. Schliesst die mouillirte Sylbe mit zwei oder drei Consonanten, so pflanzt sich die Mouillirung von dem ersten Consonanten auf die folgenden fort, wenn diese auch dazu fähig sind, z. B. *kašt, kõršt, aršt*, aber nicht in *arm, košk*, und es genügt darnach, wenn nur der erste Buchstabe bezeichnet wird, nur bei Doppelbuchstaben habe ich beide bezeichnet, weil hier die Mouillirung an dem zweiten bleibt, auch wenn er zur zweiten Sylbe gezogen wird, z. B. *kallis, kaññ* Gen. *kaññi*. Bei allen andern mouillirten Buchstaben hört die Mouillirung auf, wenn sie zur zweiten Sylbe treten, also nicht bloss *kaš-tid, kõršt-sid* (= *kõršt-sid*),

arš-tid (= *arš-tid*), sondern auch bei einfachen Consonanten, wie *tāt* Infin. *tā-ti* Gen. *tā-di*, *koff* Inf. *koffi* Gen. *ko-ti*“.

Et Wiedemann vastavalt oma ajale tegeleb tähtedega häälikute asemel, siis pole ime, et mõni otsus palatalisatsiooni esinemise kohta ei vasta tõelistele asjaoludele. — Kõneldes „muljeerimisest“ puudutab Wiedemann ka „dilutsiooni“, eraldades need kaks nähtust teineteisest:

„Man ist uneinig darüber gewesen, ob die Mouillirung als die Hauptsache und die Dilution als das Accidens anzusehen sei, oder umgekehrt. Der letzten Ansicht scheinen die zuletzt erwähnten Vorgänge günstig zu sein, der ersten grosse Mehrzahl der Fälle, wo zwischen dem *i* und dem diluirten Vocal der mouillirte Consonant steht, und es näher liegt anzunehmen, dass der umwandelnde Einfluss des *i* zunächst den Consonanten und durch diesen hindurch gehend den Vocal getroffen habe, als dass sprungweise zuerst der Vocal und von diesem aus erst der dazwischen stehende Consonant afficirt sei. Der Streit ist wohl ein ziemlich müssiger, denn für die Praxis ist die Rangordnung gleichgültig, und in der Theorie wird man über Meinungen und Hypothesen nicht hinaus kommen, da der historische Hergang der Sache sich doch nicht darlegen lässt.“

Lõuna-eesti murretes esinevat palatalisatsiooni on Wiedemann kirjeldanud ka teoses „Versuch ueber den Werroehstnischen Dialekt“ (Mémoires de L'Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg, VII série, Tome VII, No. 8, St. Petersburg 1864, lk. 6).

Wiedemann on saanud eeskujuks paljudele teistele eesti grammatika kirjutajatele oma otsustega ning näidetega palatalisatsiooni kohta. Möödunud sajandil ilmunud eesti keeõpetustest tuleks eraldi nimetada K. A. Hermann'i oma (Tartu 1884), kus lk. 12 minnakse selle poolest Wiedemannist lahku, et soovitatakse hääldada palatalisatsiooni ka siis, kui praegugi on alles palataliseeruvale konsonandile järgnev *i* või *j*. Fraktuuris trükitud tekstis osutab Hermann palatalisatsiooni esinemist antiikvas trükitud tähega. Üsna õigelt ütleb Hermann, et kui sõnas seisab kaksik- või kolmikkonsonant, siis on ikka esimene häälik nendes „peenendatud“, aga mitte teine või kolmas. A. Grenzstein'i „Eesti Lugemise-raamat“, teine jagu (Tartu 1888) märgib palatalisatsiooni juhuslikult mõnel korral, kui palataliseeritavale konsonandile ei järgne *i* või *j*, näit. *hu'nt*, *ka'ss*, *öök'u'll*.

Nagu oleme näinud, on üha tehtud katset tarvitusele võtta mingisugust palatalisatsioonimärkigi, kuid seda ikka asjatult. Käes-

oleva sajandi alguses on ilmunud paar uut katset sellelt alalt. Kõigepealt on T. Riomar 1904. aastal avaldanud ajalehes „Postimees“ pikema kirjutise eesti kirjaviisi reformimiseks „Eesti keel kõnes ja kirjas. Katse meie kirjakeele parandamiseks“, mis on ilmunud ka iseseisva raamatuna. Ajalehe 99. numbris lk. 1—2 on kuuenda uuenduspunktina esitatud palatalisatsioon.

„Pääle seni kirjeldatud kõwaduse wäldete on ühel osal Eesti umbhäälikutel, kui nende järele *i* ehk *j* sõna tüwis seisab, kõigis kolmes wältes weel iseäraline kõla-muutus, peenendus, olemas. Tänini ei ole seda Eesti häälikute omadust kirjas mitte tähendatud. Aeg oleks aga, et ka ses tükis meie kirjawiisi parandataks. Häälikud, mida tüwis olew *i* ehk *j* enese ees peenendab, on:

d t l l n n r r h h z s, näituseks *padi koti kotti padjad patja wili wili willi wil ja wälja pani pani panni karja karja ahi ahju azi kasi kassi azja asja*.

Tähele panna tuleb, et *r*-häälik tänapäewases keeles üksnes *j*-i ees weel igal pool peenendatud on, *i* ees aga enamasti peenendamata jääb, näit. *karja karja* — peenendusega, aga *marj nari narri* — ilma peenenduseta.

On sõnatüwis kaksik- ehk kolmikumbhäälik, siis peenendab nende tagaseisew *i* ehk *j* ainult nende esimest häälikut, teist ja kolmandat aga mitte, näit. *madi pidzi pitzi tuhni tuhni ma kulbi kulpi kondi konti kazdi kasdi wõldzi wõltzi kandzi kantzi kundzi kundsdi asdja wärdjaz kõrkjaz*. Kaksikumbhäälikust *ng* on ütelda, et järeelseisew *i* ehk *j* teda ainult siis peenendab, kui *ng* ees täishäälik *ä* seisab, näit. *zängi zängi mängi mängima* — peenendusega, aga *rongi rongi tungi tungima kongjaz kongzi konkzima* jne. — ilma peenenduseta. Selle wastu on *ng* *n*-häälik sõna esimeses silbis alati peenendatud, kui tema ees *i*-häälik seisab, näit. *pingi kinga wingu kinku wingerdama pinguli* jne.

Et nüüd *i* ja *j* meie peenenduse sünnitajad on, siis ei ole meil sõnatüwedes, kus need häälikud juba isegi olemas on, enam mingit muud peenendusemärki tarwis. Teine asi on nende peenendatud sõnadega, mille tüwist tänases keeles peenendaja *i* kadunud on. Siin oleme meie nimelt sunnitud, iseäralist peenenduse märki tarwitama.

Minu arwates oleks kõige kohasem peenendust siin punkti abil tähendada, mida peenendatud tähe pääle tuleks kirjutada, näit.: *pood noot kotia waht kooi pilta kuilla joon koita kannia parta kaaž kasda kašša*. Punkt oleks siin nimelt sellepärast wäga sünnis märk, et ta kirjutades kerge teha on ja teiseks tähe pääl seistes kui *i* ehk *j* pää meile mõtterikkalt meelde tuletab, et selle tähe sees *i* ehk *j* peidus on, mispärast seda tähte peenendatult tuleb lugeda.

Kui punkti peenenduse märgiks ei soowita, siis wõiks hädapärast wahest ka *j*-d seks tarwitada. Wiimne peaks aga siis

peenendatud umbhääliku e e s seisma, sest et ta umbhääliku taga seistes järgneva täishäälikuga uue silbi sünnitab, seega mitte ainult peenendaja ei ole, vaid silbi hakatuse umbhäälik; näit. „Kaalju“ oleks „Kaal-ju“, aga mitte „Kaal“ lugeda. Jotiga peenendatud häälikute kuju oleks siis järgmine: *jd jt jtt, jl jl jll, jn jn jnn, jz js jss, jr jrr, jh*; näit. *tujdu kujdzu, mujta nojtt, kujlu pojla kojlla, jaajn majnu kajna, mujzu kujsu kajssa, kujrg najrr, wajhd*. Muidugi peab see peenendaw jott sõna tüwist kaduma, niipea kui sõna muutes peenendus kaob ehk *i* ja *j* tüwihäälikutena ilmuwad, näit. *kujrg — kure, nojtt — nott, notti, kajrg — kärje*“.

Teine tõsisem katse palatalisatsioonimärgi tarvituselevõtmiseks kuulub K. Preisberg'ile. Ajakirjas „Eesti Kirjandus“ 1909, lk. 145 jj-d, on ta avaldanud Eesti Kirjanduse Seltsi koosolekul peetud kõne „Häälikute peenendus ja kolm pikkuse järku“. Selle kõne palatalisatsiooniosas öeldakse, et palatalisatsiooni märkimata jätmine tekitab lugemahakkamisel suuri raskusi. Ka täiskasvanute hulgas leidub isikuid, kes käivad kirjapildi järgi ning hääldavad vastavad sõnad ilma palatalisatsioonita, tekitades seega mõistelisi arusaamatusi. Muis keelis, kus esineb palataliseeritud häälikuid, märgitakse ka neid ühel või teisel viisil. Eestigi kirjaviisi on tarvis ses suhtes revideerimisele võtta. Kirjaviisi muutusi on võimalik ette võtta. Autori arvates ei ole palatalisatsiooni märkimine mingisugune foneetiliste peenuste tagaajamine. Tavalist, Lepsius'e transkriptsioonist põlvnevat palatalisatsioonimärki Preisberg ei poolda, vaid soovib palatalisatsiooni tähistada *j*-ga. Oma ettepanekut põhjendab ta järgmiselt:

„Selle poolt, et nõndanimetatud peenendatud umbhäälikute ette täht *j* paigutada tuleb, räägivad järgmised põhjused:

1) Foneetikalikult on see väga õige, ja foneetikalik tõde ja otstarbekohasus peaks ikka tähtsat osa mängima.

2) Meil ei ole siis tarvis ei kirjas ega trükis uue märgi ehk uute tähtede tarvitamist pruugile võtta, vaid vana tähestikuga saame selles tükis täiesti läbi.

3) Selle uuenduse läbi ei või mingit segadust ega eksitust ette tulla ja asi on igauhele ilma seletamata selge“.

Palatalisatsiooni olemust seletab Preisberg järgmiselt:

„Ma tarvitasin siin ütlust „nõndanimetatud peenendatud umbhäälikud“ mitte selles mõttes, et peenendust ehk ei olegi, vaid et see üks kõrvaline asi on, aga peaasi on eelkäiv lühikene *i*, mis järgneva umbhääliku peale peenendavalt mõjub nagu iga teine *i*. Aga teine asi on hääliku *h*-ga. Temas on mõnikord sisemine peenendus ilma eelkäiva lühikese *i*-ta olemas. Siin ei või siis ka

mitte tähte *j* tema ette paigutada, vaid tema taha. Nii tuleks siis kirjutada: *õwahjt*, aga mitte *õwajht*. Seda peenendust Viedemann ei tunnegi.“

Preisbergi arusaamised palatalisatsiooni artikulatsioonilisest taustast ei vasta tõsioludele, nagu näeme allpool. Pealegi on tema palatalisatsioonisuhted murdelise, ühiskeelest lahkumineva erijoonega. Preisbergi soovitatud kirjaviisis saaksime palatalisatsioonist järgmise kirjapildi: *tajll*, *kojtt*, *ujss*, *ajrm*, *najrr* (aga *narri*), *kajst*, *noojt* (aga *noodl*), *saajn* (*saani*), *kuujl* (*kuuli*); *tahjt*, *tähjt*, *lehjt*, *juhjt*, *rähjn* jne. Seega käib Preisberg palatalisatsiooni märkimises peajoontes Riomari jälgedes.

Preisbergi arvates oleks vajaline koostada nimestik sõnadest, kus esineb palatalisatsioon.

L. Kettuse väitekirjaga „Lautgeschichtliche untersuchung über den kodaferschen dialekt“ (Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia XXXIII, Helsinki 1913) on eesti keele palatalisatsiooni vaatlus viidud katselisfoneetilisele alusele. Kirjeldav ülevaade murde palatalisatsioonist on toodud lk. 8 jj-d, kus muuseas refereeritakse ka vanemaid arvamusi eesti palatalisatsiooni kohta. Et Kodavere murde palatalisatsioon on enam-vähem samade suhetega kui eesti ühiskeeles, toodagu Kettuse uurimuste tulemused lähemalt. Lk. 8 ütleb autor:

„In an betracht der verworrenen auffassungen, welche in bezug auf die in rede stehende erscheinung immer wieder an den tag treten, ist es angebracht ein für allemal hervorzuheben, dass unter der palatalisierung hier solche kleineren oder merklicheren historischen verschiebungen zusammengefasst werden, die die normale konsonantenartikulation unter umständen nach der *i*-stellung oder überhaupt dem vordergaumen zu und gewöhnlich gerade durch die einwirkung des *i* resp. *ï* erlitten hat. Vergleichen wir einen solchen lauf mit dem normalen (z. b. *kuñl* — *kunl*), so ist leicht zu vernehmen, dass die verlegung der spezifischen artikulation des konsonanten eine entsprechende verlegung in seinem gleitlaut, anglitt, hervorgerufen hat: er nähert sich dem prä-dorsum (der *i*-stellung, sodass es nahezu z. b. *ku'nl* lautet“.

Järgmisel leheküljel lisatakse öeldule:

„Erst wenn eine verschiebung in den gleitlauten des konsonanten zu merken ist, sodass sie die *i*-stellung übersteigen oder, was charakteristischer sein dürfte, der abglitt (= gleitlaut zwischen dem konsonanten und dem nachfolgenden *i*) aus seiner normalen stellung etwas nach dem konsonanten zu geschoben wird,

ist die palatalisation nach *t* wirklich vorhanden. Dies kommt in Kodafer gar nicht vor, es sei denn bei russen, die estnisch sprechen“.

Edasi seletab Kettunen, et geminaatidel on palataliseeritud algosis ning konsonantühenditel ühendi esimene konsonant. Pike-mate konsonantide palatalisatsioon on kuuldavam kui lühemate oma. Lõpuks on toodud üksikasjalisemalt eri konsonantide palataliseerumisuhte. Kettunen ei piirdu ainult oma katsete tulemuste kirjeldamisega, vaid ta toob ka mõningaid palatogramme öeldu selgituseks. Lk. 52 jj-d on nimelt fotod palatogrammidest sõnades *puvi*, *maʹ*, *kaš*, *kašk*, *oñ*, *aʹ*, *ari*. Lk. 57 on ülesvõtted keeleasendist palataalse konsonandi moodustamisel sõnades *puvi* ja *ari*.

Eesti palatalisatsiooni on Kettunen käsitlenud mujalgi, nagu oma häälikuloolises õpikus „Viron kielen äännehistoria“ (Helsinki 1917), lk. 65 jj. Eriti just selle õpiku teises trükis „Eestin kielen äännehistoria“ (Helsinki 1929), lk. 118—124, on käesolevast küsimusest vägagi täielik ülevaade. Kettunen kriipsutab õigelt alla seika, et eesti keele palatalisatsioon ei ole tekkinud võõral mõjul, vaid on arenenud iseseisvalt assimilatsiooninähtusena. Peale ühiskeele palatalisatsioonijuhtude on Kettusel ka õige mitmesuguseid näiteid murrete esindusest. Et palatalisatsioon on niihästi eesti keeles kui ka muis läänemere-soome keelis (liivi, edela-soome, karjala, vepsa) vana nähtus, mis ulatub algsoome aega, seda arvamist pooldab Kettunen õigusega teoses „Suomen murteet III“ (Helsinki 1940, lk. 14). Eesti rannikumurretes on palatalisatsioon kohati tundmatu, nagu suuremas osas soome keele murdeis. Saarte murretes on palatalisatsioon hiline nähtus, mis konservatiivsel Hiiumaal ei esine tänaseni.

Foneetika seisukohalt huvitavas A. Saaberki raamatukeses „Tegeliku eesti foneetika alged“ (Tallinn 1920) on lk. 40 jj-d toodud eriline peatükk „Kaashäälikute peenenemine ehk palatalisatsioon“. Nähtusest ütleb autor:

„Neid kaashäälikuid, mille artikuleerimisel keel ülahambaid, nende igemeid või kõva suulage puudutab, seega siis *t*, *d*, *n*, *l*, *r* ja *s*-i, hääldatakse eesti kirjakeeles praeguse ehk endise *i* ja *j*-i eel, esimene ja teise silbi vahel ning ühesilbiliste sõnade lõpul, keele (külgede) laiema puudutusega vastu hambaid, igemeid ja kõva suulage. Puudutus ulatab nende konsonantide harilikust artikulatsiooni paigast rohkem hammaste poole, s. o. *i* paigani. Kuuldub seega *t*, *n*, *l*-i jne. eel nagu nõrk *i* häälik: *t*, *n*, *l* jne.“ (lk. 40).

Saaremaa murrete palatalisatsioonist on trükis ilmunud ülevaade J. Aavik'u raamatus „Saaremaa keel ja kirjakeel“ (Kuresaare 1923), lk. 18 jj-d. Saarlastelt murdelist palatalisatsiooni tarvitamist ära õpetades on Aavik püstitanud ühiskeele palatalisatsiooni esinemise reeglid. Autor nendib tõsiasja, et ühiskeeleski ei ole otsest normi palatalisatsiooni tarvitamises.

„Süüdi selles on ühtluse puudus muljeerumise suhtes ka mannermaa murretes ja pääasjalikult ka see asjaolu, et kirjas muljeerumist ei märgita. Kui meil see iga kord märgitaks sellekohase märgiga (nagu seda näit. Läti keeles tehakse), siis juba õigekirjutuse ühtlustamise pärast oleks ka kõik muljeerumisjuhtumused kindlaks määratud. Ja sel oleks siis suur mõju ka muljeerumise hääldamisel ühtlustamise mõttes. Seepärast selle hääldamise ühtlustamise pärast juba oleks otstarbekohane tarvitusele võtta muljeerumise märkimine kirjas. Vähemalt õigekeelsuse sõnaraamatuis ja sellekohaseis lugemikkudes peaks seda tehtama, et neist võidaks tunda õppida õige muljeerumine. Niikaua kui niisuguseid raamatuid ei ole, ei või juttugi olla muljeerumise ühtlustamisest kirjakeelses hääldamises“.

Aavik pooldab *d, t, n, l, r* ja *s*-i palataliseerimist pearõhulise silbi järel siis, kui *i* ja *j* on alles või on varemini esinenud, ning mõningates sõnades ka muudel juhtudel *l*-i palataliseerimist (*selg, nälg*) ja lastekeele sõnades, nagu *musutama, kutsu* jne. Üldisest reeglist oleksid erandid, kus palatalisatsioon puudub, juhud: 1. lühike konsonant kahe vokaali vahel (*oli, poodi, padi*); 2. diftongi *au* järel olev konsonant (*kaussi*); 3. ühendid *-iti-, -iiti-, -eeti-, -ri-, -rj-* (*sittkas, kiti; kriiti; keetis, peeti; koori, nõöri; karjane, harjutab*); 4. *e*-tüvelistes nimisõnades pika vokaali või diftongi ees (*keel, meel, huul, reis, täis*); 5. sõnad *lill, lell, põll, tall, kolm, kõrb*. Neis sõnus oleks palatalisatsiooni ainult siis, kui teises silbis esineb *i* (*lilli, põlli*). Ühendis *ht* pooldab Aavik ka *h* palataliseerimist (*siht, sihi, sihtima*). Võõrsõnades, mille nominatiiv on enam kui ühesilbiline, ei pea Aavik palatalisatsiooni esinemist normiks, lisades, et neis võiks siiski vähehaaval hakata palatalisatsiooni tarvitama, liiatigi, et mõnes sõnas see esineb niikuinii. Võõrnimed jääksid aga igal juhul palataliseerimata.

Esitatud arvamusi ja seisukohti kohtame ka Aaviku suures keeleõpetuses „Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika“ (Tartu 1936), eriti just lk-d 366—368. Kasvanud on nende erandite arv, kus palatalisatsiooni ei esine, nimelt 1. ühend *-iit* (*kriit*); 2. pikk vokaal + *r* (*paar, piir*); 3. *-iis-* (*viis*); 4. *-nk-, -ng-, -ht-* (*ronk,*

rong, taht); 5. ühendid *-erk-, -irk-, -ärk-, -ürk-, -erg-, -irg-, -ärg-, -ürg-* (*kerk, nirk, särk, türk, nirgi, märgi, türgi*) — seega on väga kokku kuivanud sõnade arv, kus ühiskeeles võiks esineda palataliseeritud *r*; 6. eesvokaal + *sk* (*lesk*). Võõrsõnadest pooldab nüüd Aavik palatalisatsiooni ainult neis, mis on saanud rahvapärasemaks.

Aaviku vaated palatalisatsiooni esinemisest lähevad osalt lahku J. V. Veski ja E. Muugi omadest, mis tulevad esile „Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatus“ ja „Väikeses õigekeelsus-sõnaraamatus“. Osalt on tänapäeva õigekeelsuses enam ja osalt vähem palatalisatsiooni kui seda soovitab Aavik. Õigekeelsuse palatalisatsiooni tarvitamise kriitika on allakirjutanu toonud käsiraamatus „Eesti keele hääldamine“ (Tartu 1938), lk. 66 jj-d. On nimelt mitmeid juhte, kus õigekeelsuslikud eeskirjad ei eelda palatalisatsiooni esinemist, kuid kus ühiskeeles uususes see on siiski üldiselt omane. Õigekeelsuslikud sõnaraamatud ei tunnusta palatalisatsiooni siis, kui esimene silp on lühike (*padi, tali*), kui *i*-le või *j*-le eelneva konsonandi ees on ka *i* (*pillima, kinni, kissi, sitikas, tinti, kiljuma*) Allakirjutanu arvates tuleks neilgi juhtudel konsonante palataliseerida. Õigekeelsuslikud sõnaraamatud nõuavad ka *r*-i palataliseerimist, kuid ühiskeeles tänapäevas on selle konsonandi palataliseerimine muutumas veel esinevaks, kuid kiiresti taanduvaks arhaismiks. Ka võõrsõnade palatalisatsiooni suhtes ei käi õigekeelsuslikud sõnaraamatud küllaldaselt tõeliste ühiskeeles hääldamisuuuste järgi. Lühikese ülevaate eesti ühiskeeles palatalisatsiooniseikadest toob ka A. Saaberki töös „Tegeliku eesti foneetika alged“, lk. 40 jj-d. Lk. 42 on esitatud muuseas õige erandjuhuna *u*-lõpulised diftongid, mille järel palatalisatsiooni tavaliselt ei esine. Lühidalt on eesti ühiskeeles palatalisatsiooni puudutatud veel allakirjutanu töös „Hiiu murrete häälikud“ (Tartu 1939), lk. 253 jj-d.

Käesoleva töö ülesandeks ei ole mitte niipalju palatalisatsiooni esinemisjuhtude kindlaksmääramine kui selle kohta ülevaate toomine, kuidas palataliseeritakse eesti ühiskeeles konsonante. Seepärast tuleb asuda Tartu Ülikooli Foneetikalaboratooriumis ja Eesti ja Sugukeelte Arhiivis olevate palatalisatsioonikirjelduste lähemale vaatlusele ning analüüsile.

Toodud ülevaates oleme näinud, kuidas palatalisatsiooni olemust on katsutud seletada mitmel viisil. Esiteks on oldud erinevail arvamusel selle kohta, mis palataliseerub, kas pearõhu järel olev konsonant või pearõhuline vokaal. Konsonandi palataliseeru-

mist pooldavad vist juba Gutsleff ja Hornung, nagu ilmneb nende keeleõpetustes olevatest näidetest ja seletustest, kindlasti aga on sellel vaatel Rosenplänter, Ahrens, Hurt ja üldiselt kõik hilisemad uurijad. Hirschhauseni ja Weske järgi palataliseeruvad niihästi konsonant kui ka vokaal. Peamine vokaali palataliseerumise pooldaja on Masing. Et palatalisatsioon on assimilatsiooninähtusi, mis toimub järgneva *i* või *j* mõjul, sedastavad juba Rosenplänter, Wiedemann jt. Hirschhausen ja v. Mewes peavad eesti keele palatalisatsiooni võrdseks vene keele omaga. Kuidas aga just sünnib palatalisatsiooni esile kutsuv assimilatsioon, on lähemalt kirjeldanud vaid Weske ja Kettunen, ent nendegi kirjeldused ei ole meie seisukohalt küllalt täpsed ega tühjendavad. Seepärast on põhjust veel kord seda küsimust käsile võtta ja seekord katselise foneetika valguses.

L. Kettunen on oma teoses „Lautgeschichtliche untersuchung über den kodaferschen dialekt“ (= KodDial) küll esitanud rea õige tähtsaid palatograafilisel teel saadud tulemusi, kuid seda meetoditega, mis ei võimaldanud saada küllalt täpseid tulemusi. Tollal, kui Kettunen tegi oma katsed, ei arvestatud kunstliku suulae kumerat pinda tasapinnale, vaid kunstlik suulagi pildistati peale hääldamist temal nähtavale tulnud keele-puudutus-alaga (vt. op. c. lk. 51 jj-d). Ülesvõtte ei lase õiges ulatuses näha, missugused on just keele puudutatud ja puudutamata suulae osade õiged proportsioonid. Peale trükitud uurimuste on Eesti ja Sugu-keelte Arhiivis olemas paar eriuurimust eesti keele häälikute moodustamisest, kus puudutatakse ka palataliseerimist. Neist käsi-kirjalistest töödest väärrib tõsist tähelepanu L. Kutser-Raudsepa „Eesti konsonantide palatogrammist“ (1935, EKA 368). Käesolevas töös toodud palatogramm on tehtud Tartu Ülikooli Foneetikalaboratoriumis 1933. ja 1940. aasta vahel. Olemasolevast rikkalikust ainekust tuuakse siin vaid süntees. Ainult siis, kui mõnel katsealusel on olnud teistest õige tugevasti erinev hääldusuuusus, on esitatud ka vastav üksikasjaline palatogramm.

Eesti ühiskeeles palatalisatsiooni vaatluses tuuakse ainult need konsonandid, mis võivad ühiskeeles palataliseeruda, s. o. paarõhulise vokaali järel olevad *t* (*d*), *n*, *s*, *l* ja *r*, seega siis palataal-alveolaarsed ja dentaalsed konsonandid. Velaarsed (= velaarpalataalsed) ja labiaalsed konsonandid eesti ühiskeeles teatavasti ei palataliseeru ja ka larüngaalse avahääliku *h* palataliseerumine (ühendi *-ti-* ees) ei ole kasutada olnud katsealustele omane olnud. Toodavad näited on kokkuvõtte eesti keele eri aladelt saadud palato-

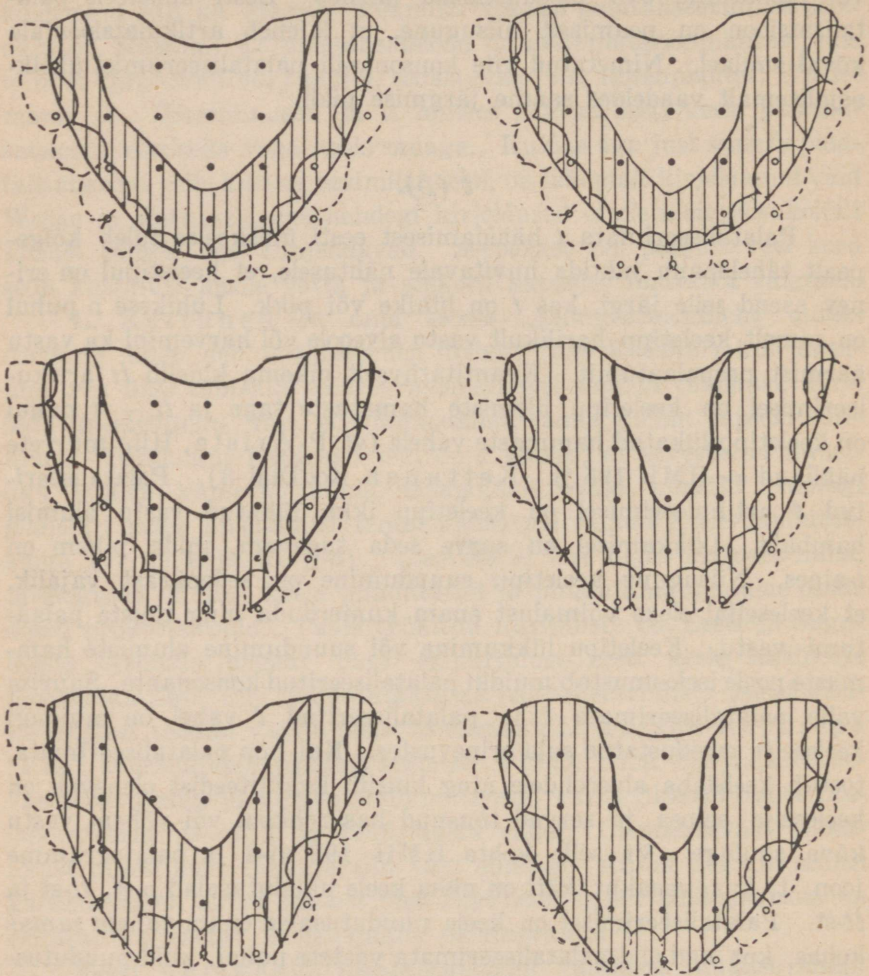
grammidest, kuid palatogrammid on siiski vaid niisuguseilt ühiskeelee tarvitajailt, kelle kõnes ei ole olnud ilmseid lokaalseid häälusjooi.

Palataliseerumine avaldub kahel viisil. Palataliseeruva konsonandi harilikule moodustamisele lisandub moodustuskoht palaatumil või palaatumil olev moodustusala laieneb. Eesti ühiskeelee palatalisatsioon on peamiselt niisugune, et laieneb artikulatsiooniala kõval suulael. Nimetatud viie konsonandi palataliseerumist üksikasjalisemalt vaadeldes saame järgmise pildi.

t (*d*).

Palataliseerimata *t* hääldamisest eesti ühiskeeles tuleb kõigepealt tähelepanu juhtida huvitavale nähtusele, et keeletipul on erinev asend selle järgi, kas *t* on lühike või pikk. Lühikese *d* puhul on nimelt keeletipp harilikult vastu alveole või harvemini ka vastu äärmist prepalaatumit. Kvantitatiivselt pikema klusiili *tt* artikuleerimisel on keeletipp ülemiste hammaste taga ja *tt* ~ *tt* puhul on keeletipp lükatud hammaste vahele (vt. P. Ariste, Hiiu murrete häälikud = HMM 195 jj.; Kettunen KodDial 3). Palataliseeritud *t* artikuleerimisel on keeletipp ikka lükatud vastu alumisi hambaid. Lükkamisel on surve seda tugevam, mida pikem on *t*-aines. Niisugune keeletipu suundumine on sellepärast vajalik, et keeleseljal oleks võimalust enam kumerduda ning tõusta palaatumil vastu. Keeletipu lükkumine või suundumine alumiste hammaste poole iseloomustab muidki palataliseeritud konsonante. Suurim vahe palataliseerimata *t* ja palataliseeritud *t* vahel on muidugi keeleselja moodustatud sulu erinevustes. Kui *t* on palataliseerimata, toetub keelelaba alveoolidele ning klusiili kvantiteedist olenevalt on keeleselja eesosa ja servad tõusnud kas rohkem või vähem vastu kõva suulage. Vt. selle kohta HMM 193 jj-d ja palatogramme joon. 1, kus vasakut kätt on näha keele puudutusala *d*-st, *tt*-st ja *tt*-st. Palataliseerimisel on keele puudutusala enam-vähem samas kohas, kus nad olid palataliseerimata vastete puhul, kuid puudutusala on tunduvalt suuremad, nagu osutavad joon. 1 paremat kätt olevad palatogrammid. Suurem puudutusala on sellest, et predorsum^o on tõusnud kõrgemale ning tema servad puudutavad laiemalt kõva suulage. Pandagu siin veel seda tähele, et *tt* ei ole interdentaalne, nagu oli *tt*, vaid niihästi *d*, *tt* kui ka *tt* artikuleeritakse keelelaba ning predorsumiga, mis lükkuvad vastu alveole või prepalaatumit või mis on surutud hammaste taha. Mida lühem

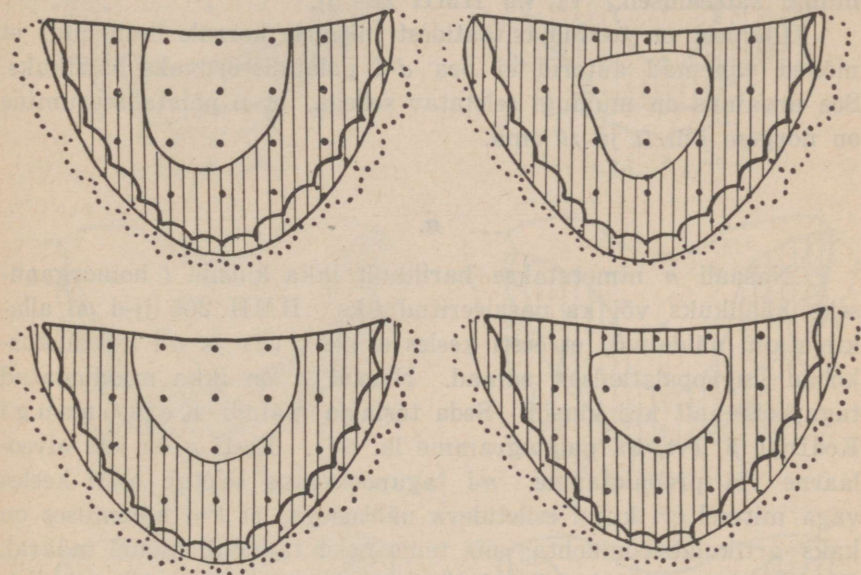
on *t*-aines, seda nõrgem on palatalisatsioon. Palataliseeritud *ð* artikuleerimisel on puudutatud suulage 13,5 cm² ulatuses ja palataliseerimata *D* artikuleerimisel 10,5 cm². Seega on palatalisatsiooni puhul puudutusala suurenenud kõigest 3 cm² võrra. Puudutusala

Joon. 1. Vasakul palatogrammid *D*-st, *it*-st ja *tt*-st; paremal *ð*-st, *t̥t*-st ja *tt*-st.

suurenemine tuleb esile peamiselt just kõva suulae külgedel, kus keeleselja servad on tõusnud kõrgemale. Teiseks näeme, et ees ei ole puudutusala nõnda kaugel hammaste taga kui *D* puhul, vaid kogu keel on tõmbunud natuke tahapoole, lähemale kõvale suulaele.

Palataliseeritud *tt* artikuleerimisel on keele puudutusala, vastupidi esitatule, tunduvalt suurem kui *tt* artikuleerimisel. *tt* puhul on puudutusala 17,5 cm² ja *tt̥* puhul 22 cm². Puudutuspindala on kasvanud kõval suulael. Keeleselg on tõusnud kõrgemale, nõnda et kõvast suulaest on jäänud puudutamata ainult väike osa, nimelt kõrgem keskkoht. Õige ilmne on vahe keele puudutusalas ka *tt* ja *tt̥* vahel. *tt̥*-d artikuleerides on puudutusala 19,5 cm² ja *tt̄*-d artiku-

Joon. 2. Palatogramme *tt*-st (vasakul) ja *tt̄*-st ning *t̄*-st (paremal).

leerides 22 cm². Kõige suurem vahe palataliseeritud ja palataliseerimata dentaalklusiili puudutuspiindala vahel on siiski lühialgulse geminaadi *tt* artikuleerimisel. Nimetatud suhted võivad esile tulla teistegi konsonantide palataliseerimisel. Et lühialgulisel geminaadil on kõige enam tendentsi palataliseeruda, selgub murretest, kus eesti ühiskeele palatalisatsioon on tundmatu, kuid kus hakkab arenema või on nõrgal arenemisastmel lühialguliste geminaatide palataliseerumine (HMH 253). Mõnedel kasutada olnud katsealustel on palataliseerimisel keele tõus vastu kõva suulage olnud eriti tugev, nagu ühel Tallinnast põlvnenud üliõpilasel, kellelt joon. 2 on kõrva sõnad *matta* 'matta', *aittä* 'peksa' (lastekeeles), *uitu* ja *muŕ*. Palataliseeritud *tt̄* ja *tt̥* moodustamisel on tõusnud hästi kõrgele ka postdorsum, nõnda et ta puutub kokku postpalaatumiga ja veelumiga. Medio-

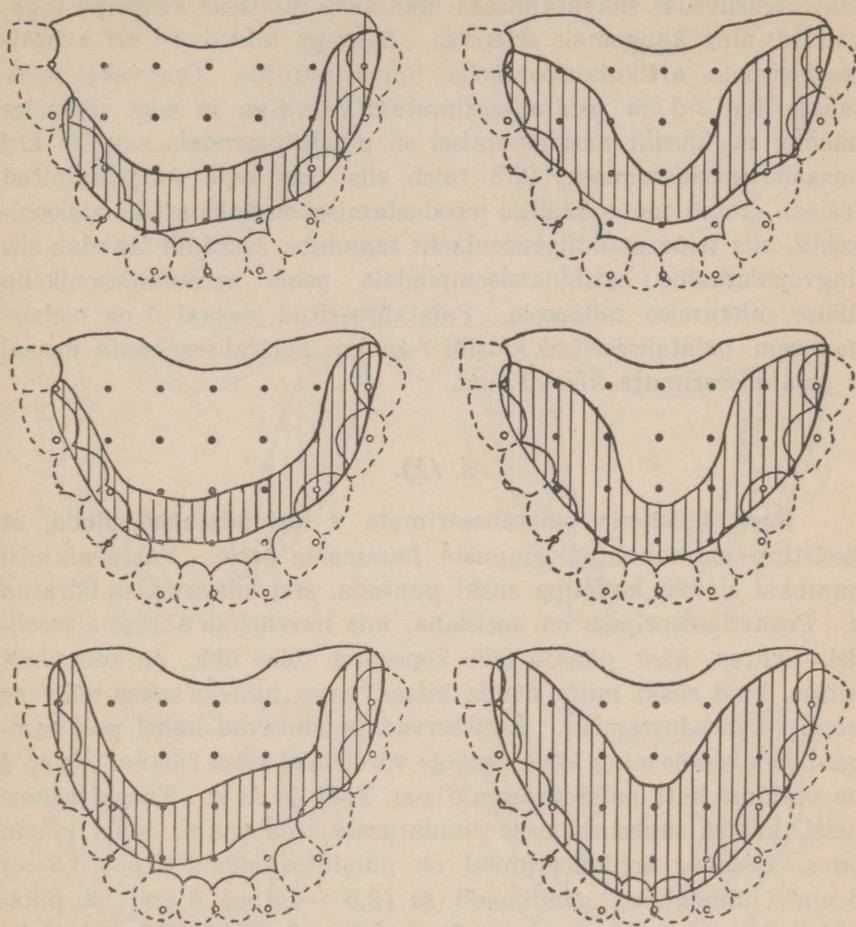
dorsum on nõos. — Et pikem *t*-aines palataliseerub enam kui lühike, nendib Kettunen KodDial 3 Kodaveregi murdest. Kettuse palatogrammid loc. c. 52 sõnadest *pudò* ja *può* erinevad allakirjutanu tähelepanekutes selle poolest, et Kodavere keelejuhil on *ò* artikuleerimisel kõvast suulaest puudutatud palju suurem ala kui see on üldestilisemalt tavaline. Sõnadest *mãma* ja *ma'* tehtud palatogrammid osutavad aga samu suhteid, mis on olnud harilikud muilgi katsealuseil. Vt. ka HMH 254 jj.

Ülalpool on toodud tsitaatidest mitmele korrale ilmnenud, et mõned vanemad autorid ei pea *d*-d palataliseeruvaks häälikuks. See arvamus on muidugi seletatav sellega, et *D* palataliseerumine on nõrgem kui *tt* ja *tt* oma.

n.

Nasaali *n* nimetatakse harilikult ikka klusiili *t* homorgaanseks häälikuks või ka nasaleeritud *t*-ks. HMH 205 jj-d on allakirjutanu näidanud, et eesti keeles ei ole *t* (*d*) ja *n*-i moodustuskohad lingvopalataalselt samad. Nasaal *n* on ikka moodustatud tagapoolsemalt kui klusiil. Seda tõsiasi mainib Kettunengi KodDial 5 (vt. ka palatogramme lk. 54). Eesti *n* on kas alveolaarne või prepalataalne. *n*-i tagapoolsemus seletub eesti keeles väga mitmel eri kujul esiletuleva nähtusega, et kui küsimuses on kaks artikulatsioonikohta, siis teine neist taandub mõnel määral. Taandumine võib toimuda nõnda, et vastaval korral vähema tähtsusega olev artikulatsioonikoht läheneb sellele artikulatsioonikohale, mis on esmajärgulisema tähtsusega. Nasaalide moodustamisel peab käik ninaõõnde tingimata olema avatud ja sellepärast võib lingvodentaalne sulg nihkuda tahapoole lingvoalveolaarseks või lingvoprepalataalseks suluks. Joon. 3 on vasakut kätt näha ühiskeeles *n* puudutusala 7 cm², *ñn* puudutusala 9 cm² ja *ññ* puudutusala 11,5 cm². Siingi näeme, et nasaali moodustamisel on keel puudutanud seda laiema pindalal kõva suulage, mida pikem on nasaalaines. Palataliseerimata *n*-i kujundamisel on keeletipp kooslabaga ja osalt ka prepalaatumiga sulu moodustajaks. Palataliseeritud *n*-i kujundamisel on keeletipul kaks suundumisvõimalust. Harvemini on keeletipp suunatud vastu alumisi eeshambaid, nagu *t* moodustamisel. Enamasti on aga keeletipp vastu ülemisi hambaid või alveole ja nimelt nõnda, et *n*-i artikuleerimisel on ta vastu alveole, *ñ/n*-i artikuleerimisel alveolide ja hammaste vahemaal ja

n'*n*-i artikuleerimisel ülemiste hammaste taga. Seega siis on keeletipu asend seda eespoolsem, mida pikem on *n*-aines. Et palataliseeritud *ñ*'*n* ja *n*'*n* artikuleeritakse eespoolsema keeletipu asendiga kui palataliseerimata vasted, osutavad palatogrammideki joon. 3

Joon. 3. Palatogrammide *n*-st, *ñn*-st ja *n'n*-st (vasakul) ning *ñ*-st, *n'n*-st ja *n'n*-st (paremal).

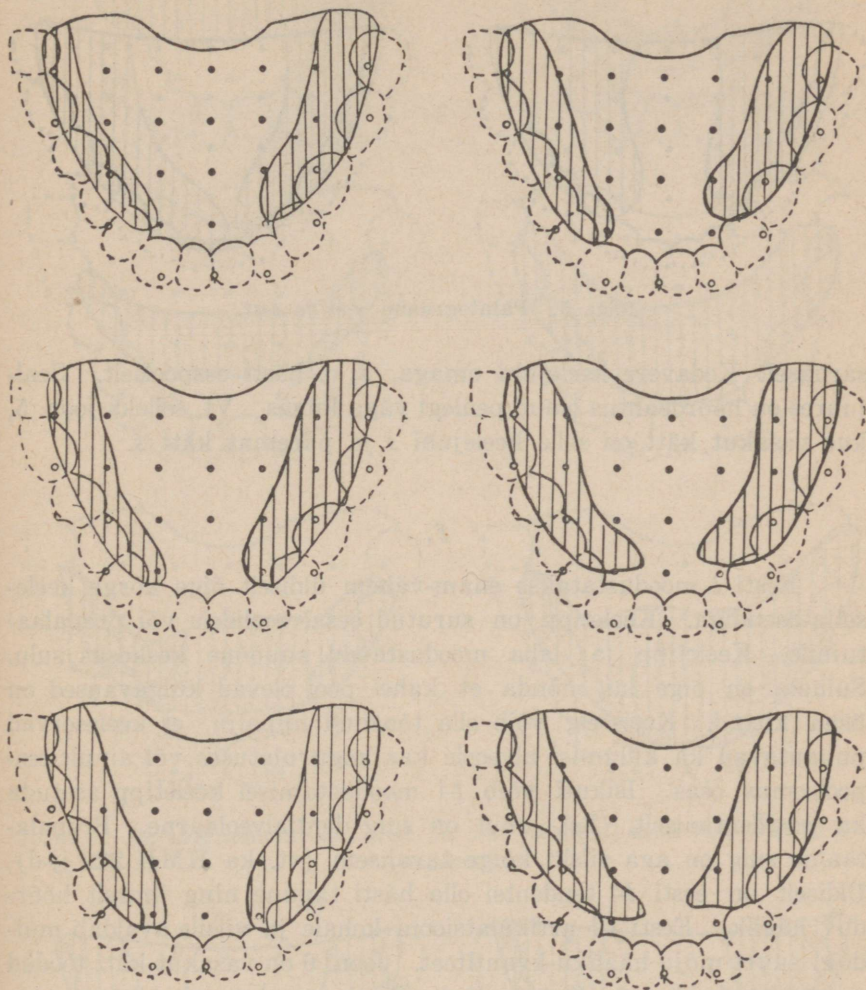
paremat kätt. Peale selle on palatogrammidest näha, kui palju on palataliseerimisel kõva suulage enam puudutatud ja kus kohal on puudutusala. *n*-i puudutusala on nimelt 12 cm². Palataliseerimisel juurdetulnud lisapuudutusala on peamiselt mediopalaatumi külgedel. *ñ*'*n*-i artikuleerimisel on puudutusala 13,5 cm² ja *n*'*n*-i artikuleerimisel tervelt 18 cm². Pikemategi *n*-i vastete puhul

on artikulatsiooniala kasvamine õige märgatav just mediopalaatumil. Peale selle on puudutuspindala kasvanud eespooles suunas. Artikulatsiooniala suurenemine eespoolsemaltki seletub sellega, et pikem konsonant moodustatakse intensiivsemalt kui lühike. Suurema intensiivsuse saavutamiseks lükatakse muuseas keeletipp tugevamini ning kaugemale ettepoole. Samaga seletub *t*-i eri kvantiteediastmete artikulatsioonikoha ilmne muutus. Omavahel palataliseeritud *t*-d ja palataliseerimatagi *t*-d *n*-ga ja *n*-ga võrreldes näeme, et klusiili moodustamisel on puudutuspindala suurem kui nasaali moodustamisel. Siin tuleb siis taas esile juba mainitud tõsiasi, et kui mõne hääliku moodustamisel on kaks artikulatsioonikohta, siis teine artikulatsioonikoht taandub. Nasaalil taandub siis lingvopalataalne artikulatsioonipindala peale artikulatsioonikoha üldise nihkumise tahapoole. Palataliseeritud nasaal *n* on homorgaansem palataliseeritud klusiili *t*-ga kui palataliseerimata nasaal *n* palataliseerimata klusiili *t*-ga.

ś (ž).

Eesti ühiskeele palataliseerimata *s* kujundatakse nõnda, et keeletipp on suunatud alumiste hammaste poole. Vastu alumisi hambaid ei tohi keeletipp siiski puutuda, sest siis saadaks lidratud *s*. Peaartikuleerijaks on keelelaba, mis moodustab ahtuse alveoolidel. Ahtus, kust pääseb esile kopsudest tulev õhk, on suhteliselt kitsas, kuid siiski mitte nõnda kitsas, nagu näiteks saksa või vene keele *s*-i moodustamisel. Keeleservad puudutavad kahel pool hambaid ja alveole ning kõva suulage võrdlemisi kitsa ribana. Joon. 4 on vasakut kätt palatogrammid *z*-st, *šs*-st ja *śs*-st. Taaski näeme neist, kuidas suureneb keele puudutusala seda enam, mida pikem on *s*. Leenis-*z* artikuleerimisel on puudutuspindala ($2,5 + 3,5 =$) 6 cm^2 , lühialgulisel geminaadil *šs* ($3,5 + 4,5 =$) 8 cm^2 ja pikaalgulisel geminaadil *śs* ($4 + 4,5 =$) $8,5 \text{ cm}^2$ (vt. HMH 213 jj-d). Peale selle ilmneb, et pikemat konsonanti moodustatakse veidi eespoolsemalt kui lühemat. Palataliseeritud *ž*, *š's* ja *ś's* artikuleerimisel on kõval suulael kasvanud keele puudutuspindala, nagu näha joon. 4 paremat kätt olevaist palatogrammidest. Nimelt on nüüd *ž* moodustamisel puudutatud kõvast suulaest ($3,5 + 3,5 =$) 7 cm^2 , *š's* moodustamisel ($4 + 4,5 =$) $8,5 \text{ cm}^2$ ja *ś's* moodustamisel ($4,5 + 5 =$) $9,5 \text{ cm}^2$. Olgu siinkohal öeldud, et *s*-st kõneldes on esitatud mõlemapoolsete puudutuste summa ja sulgudes puudutus-

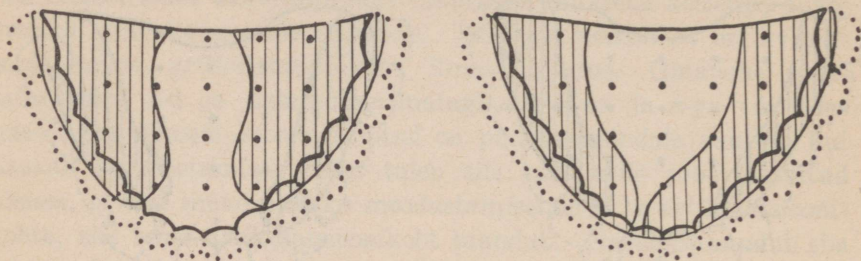
alad üksikult. Palataliseeritud \acute{s} on moodustatud tagapoolsemalt kui palataliseerimata s . Peamoodustajaks on ikka keelelaba. Seega on hääliku kogu artikulatsioon nihkunud tahapoole, alveoolidelt kõva suulae eesosale. Lõpuks tuleb veel mainida, et palataliseeritud \acute{s} -l

Joon. 4. Palatogrammid z -st, $\acute{s}s$ -st ja $\acute{s}s$ -st (vasakul) ning \acute{z} -st, $\acute{s}'s$ -st ja $\acute{s}'s$ -st (paremal).

on kitsam hõõrdeahetus kui s -l. Seda võib eriti selgelt näha palatogrammidest, mis kujutavad pikemaid kvantiteediastmeid. Kettunen KodDial 11 (vt. ka lk. 53 olevaid palatogramme) osutab oma katsealuse põhjal, et palataliseeritud \acute{s} -i artikulatsiooniala on

eespoolsem kui *s*-i oma. Seesugune hääldamisviis peab olema isikupärasem. Üldisemalt on palataliseerimisel artikulatsioonikoht ikka tagapoolsem. Allakirjutanu katsealuste hulgas on olnud üks Tallinnast pärinev üliõpilane, kes on moodustanud palataliseeritud *ś*-i

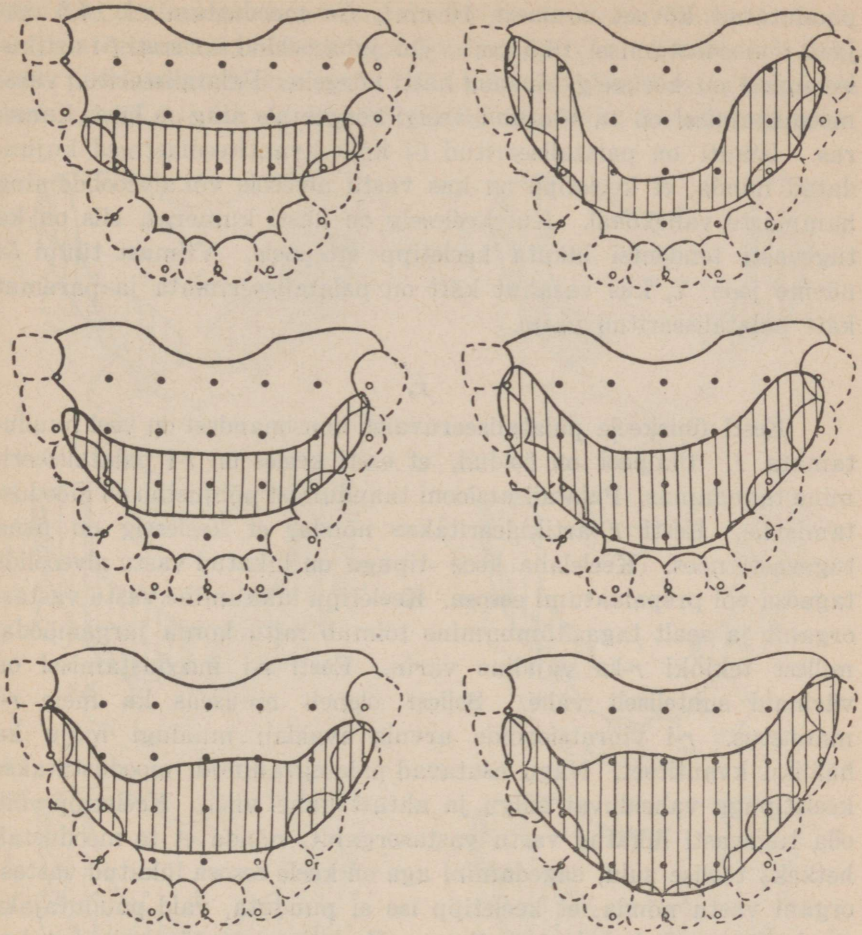

Joon. 5. Palatogramm *s*-st ja *ś*-st.

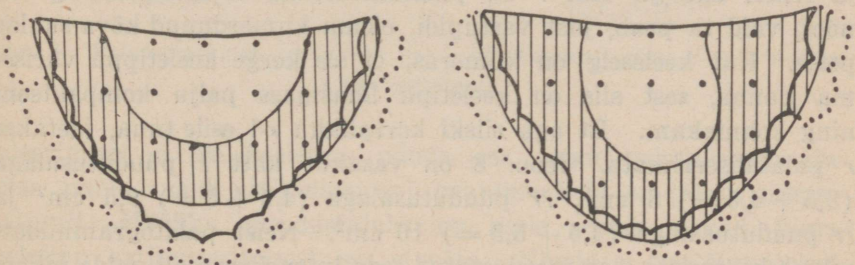
sarnaselt Kodavere keelejuhi omaga, s. o. hästi eespoolset. Sealjuures on hõõrdeahetus olnud pealegi väga kitsas. Vt. selleks joon. 5, kus vasakut kätt on selle keelejuhi *s* ja paremat kätt *ś*.

l.

Eesti *l* moodustatakse enam-vähem üldiselt õige kõrge keele- selja-asendiga. Keeletipp on surutud eesalveoolidele või prepalaa- tumile. Keeletipp ja -laba moodustavad suuõõne keskosas sulu. Suluala on õige lai, nõnda et kahel pool olevad külgavaused on üsna kitsad. Keeleselg võib olla tõusnud niipalju, et keeleseryad puudutavad ka külgmisi alveole kas kogu ulatuses või ainult ees- poolsemas osas. Isikuüti võib *l*-i moodustamisel keeletipp asetuda ka postdentaalselt. Sel juhul on sulg dentialveolaarne. Prepala- taalne sulg on aga siiski kõige tavalisem (vt. ka HMH 222 jj-d). Üldiselt on eesti *l*-l tendentsi olla hästi tagune ning ilmselt hõõr- dud häälik. Eesti *l*-i artikulatsiooni kohale ja viisile avaldab mui- dugi suurt mõju hääliku kvantiteet. Joon. 6 on vasakut kätt toodud palatogrammid *l*-st, *ll*-st ja *ll*-st. Keele puudutusosalad kõval suu- lael on vastavalt 7,5 cm², 10 cm² ja 13,5 cm². Kui *l* on pala- taliseeritud, on keeletipul mitu võimalikku asendit. Keeletipp võib olla surutud vastu ülemisi eeshambaid, või hammaste ja alveoolide vahekohta, või ka vastu prepalaaatumit. Kõige harilikumalt on suhted nõnda, et *l* on prepalataalne, *ll* alveolaarne ja *ll* postden- taalne või dentialveolaarne. Vt. joon. 6. *l*-i moodustamisel on

Joon. 6. Palatogramm l -st, ll -st ja \check{ll} -st (vasakul) ning l -st, \check{l} -st ja \bar{l} -st (paremal).

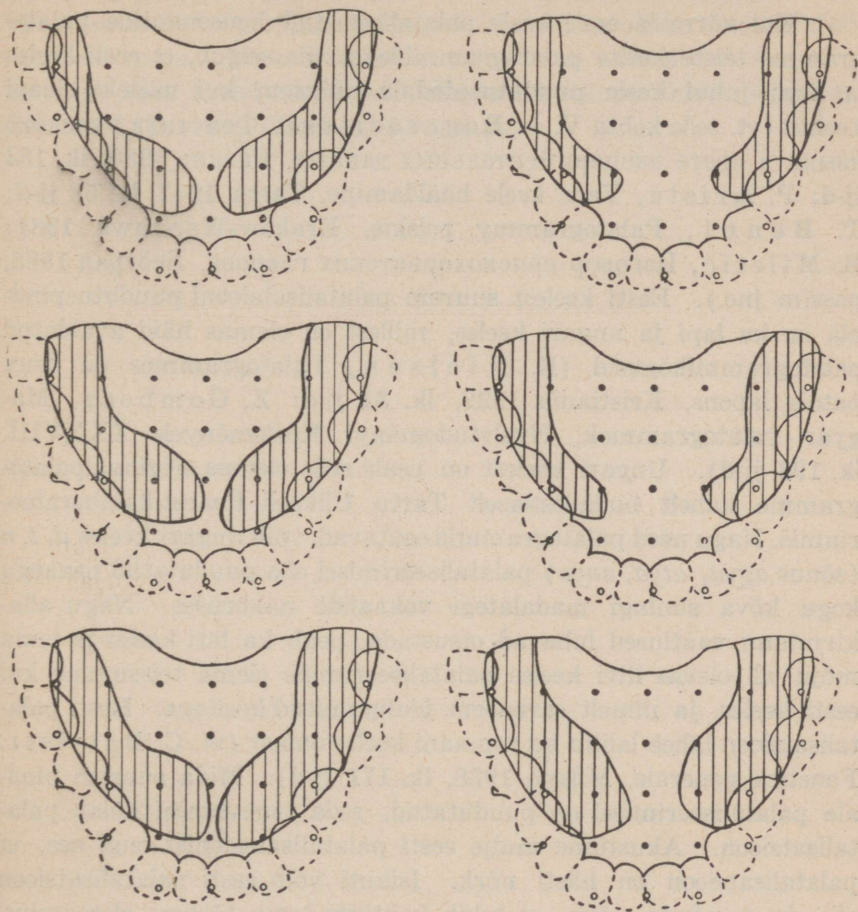
Joon. 7. Palatogramm l -st (vasakul) ja \bar{l} -st (paremal).

puudutatud kõvast suulaest 10 cm^2 , ll -i moodustamisel $14,5 \text{ cm}^2$ ja ll -i moodustamisel $16,5 \text{ cm}^2$. On juba öeldud, et eesti l -i artikuleerimisel on keeleselg tõusnud hästi kõrgele. Palataliseeritud vaste moodustamisel on ta tõusnud veelgi kõrgemale ning on hästi kumeras. Isikuti on palataliseeritud l -i kõik kvantiteediasstmed kujundatud nõnda, et keeletipp on kas vastu alveole või alveoolide ning hammaste vahelkohal. Kui keeleselg on hästi kumeras, siis on ka tugevasti tendentsi lükata keeletipp ettepoole. Viimast tüüpi \bar{l} -i näeme joon. 7, kus vasakut kätt on palataliseerimata ja paremat kätt palataliseeritud vaste.

r.

Eesti ühiskeeles palataliseeruvaist konsonandest on veel puudutamata *r*. Ülalpool on öeldud, et eesti keeles on *r*-i palataliseerimine taandumas. Palatalisatsiooni taandumist põhjustab *r*-i moodustamisviis. Eesti *r* artikuleeritakse nõnda, et keeleselg on üsna tugevasti nõos. Keelelaba koos -tipuga on lükatud vastu alveoolide tagaosa või prepalaatumi eesosa. Keeletipu lükkumine vastu vastasorganit ja sealt tagasitõmbumine toimub mitu korda järgemööda, millest tekibki *r*-ks vajaline värin. Eesti *r*-i moodustamisel on värinaid suhteliselt vähe. Sellest oleneb muuseas ka meie *r*-i mannetus. *r*-i vibratsioonide arvule avaldab muidugi mõju ka hääliku kvantiteet. Nagu osutavad palatogrammid, moodustatakse keeletipuga vahelduvat sulgu ja ahtust kahel viisil. Keeletipp võib olla tugevasti lükatud vastu vastasorganit, nõnda et ta moodustab hetkeks tõelise sulu, sagedamini aga on keele eesosa lükatud vastasorgani vastu nõnda, et keeletipp ise ei puuduta, vaid puudutajaks on keeleservad kahel pool tippu. Keeletipp on tõmbunud taha poole. Sedaviisi kujundatud *r* on enamasti ikka postalveolaarne või prepalataalne. Vt. ka palatogramme Kettunen KodDial 54 ja HMM 226 jj. Kui *r* on palataliseeritud, ei saa keeleselg olla nõos, vaid ta peab, just vastupidi, olema kumerdunud kõva suulae poole. Kui keeleselg on kumeras, ei ole kerge keeletippu värise-
ma panna, sest siis on keeletipu lihassmass palju kompaktsem ning kohmakam. Et aga siiski korralikku *r*-i esile tuua, jäetakse *r* palataliseerimata. Joon. 8 on vasakut kätt *r* puudutusala-
($3,5 + 4,5 =$) 8 cm^2 , \check{r} puudutusala-
($4,5 + 5 =$) $9,5 \text{ cm}^2$ ja \bar{r} puudutusala-
($4,5 + 5,5 =$) 10 cm^2 . Neist palatogrammide-
st selgub ka, kuidas *r* on moodustatud seda intensiivsemalt, mida pikem ta on. \bar{r} -i moodustamisel on nimelt peaaegu täielik sulg prepa-

laatumil, mis eeldab tugevamat keeletipu surumist. Samal joonisel on palatogramm *r*-st puuduspindalaga ($4 + 4,5 =$) $8,5 \text{ cm}^2$, *ṛ*-st puuduspindalaga ($4 + 4,5 =$) $8,5 \text{ cm}^2$ ja *r̂*-st puuduspindalaga ($4,5 + 5,5 =$) 10 cm^2 . Palataliseeritud tremulandi arti-

Joon. 8. Palatogramm *r*-st, *ṛ*-st ja *r̂*-st (vasakul) ning *r̂*-st, *ṛ*-st ja *r*-st (paremal).

kuleerimisel ei ole keeletipp nõnda ees, nagu palataliseerimata vaste puhul, vaid artikulatsiooni peamine koht on täiesti prepa-laatumil. Hääliku moodustajaks on keele eesosa servad, kuna keeletipp artikuleerimisest osa ei võta. Nõnda ei saa õigupoolest tekkidagi tõelist tremulatsiooni, mis iseloomustab *r*-i, vaid ainult

hõõrdumine. Akustiliseltki on palataliseeritud *r* väga nõrk ning pigemini hõõrdhäälik kui värihäälik. Isikuti ongi palataliseeritud *r*-i asemel palataliseeritud *ž*, mille moodustamisel on vaid veidi kaasaskäivat keeleservade tremulatsiooni.

Kui võrrelda eesti keele palataliseeritud konsonantide palatogramme teiste keelte palatogrammidega, siis selgub, et eesti keeles on igal juhul keele puudutuspindala väiksem kui näiteks slaavi keeltes (vt. selle kohta V. A. Bogoroditski, Фonetика русского языка в свете экспериментальных данных, Казань 1930, lk. 134 jj-d; P. Ariste, Vene keele hääldamine, Tartu 1941, lk. 58 jj-d; T. Benni, Palatogrammy polskie, Kraków-Warszawa 1931; B. Miletić, Изговор српскохорватских гласова, Београд 1933, passim jne.). Eesti keelest suurem palatalisatsiooni puudutuspindala on ka lapi ja ungari keeles, millest on olemas häid avaldatud palatogrammikogusid (K. Nielsen, Palatogrammes de deux patois lapons, Kristiania 1922, lk. 31 jj-d; Z. Gombocz, Magyar palatogrammok, Nyelvtudományi Közlemények XXXVIII, lk. 193 jj-d). Ungari keelest on peale selle olemas originaalpalatogramme kahelt budapestlaselt Tartu Ülikooli Fonetikalaboratoriumis. Nagu need palatogrammid osutavad, võib ungari keeles *d*, *t*, *n* (sõnus *agya*, *atya*, *anya*) palataliseerimisel olla puudutatud peaaegu kogu kõva suulagi madalategi vokaalide naabruses. Nagu allkirjutanu vaatlused lubavad otsustada, peab ka läti keeles ja tema mõju all olevas liivi keeles palataliseerimine olema teissugune kui eesti keeles, ja nimelt sarnasem ülalmainitud keeltega. Eesti palatalisatsioon läheb lahku ka romaani keelte omast (vt. C. Battisti, Fonetica generale, Milano 1938, lk. 171 jj-d). Mida suurem pindala palataliseerimisel on puudutatud, seda tugevamini kõlab palatalisatsioon. Akustiline mulje eesti palatalisatsioonist ongi see, et palatalisatsioon on hästi nõrk. Isikuti võib eesti palatalisatsioon olla isegi nõnda nõrk, et tekib kahtlust tema tõelises olemasolus. Nõnda peab arvama, et niisugusel juhul on tegemist vaid koartikulatsiooniga, kus *i* ja *j* muudavad mõnel määral enda ees oleva konsonandi harilikku moodustusviisi. Eesti palatalisatsiooni nõrkusele avaldab mõju seegi asjaolu, et eesti palataliseeritud konsonantide järel ei ole kuulda ilmset *ž*-häälikut, mis on tavaline seal, kus palatalisatsioon on tugevam. Võrreldagu selleks eesti sõna *pätt* vene sõnaga пять.

Esitatud ülevaade eesti ühiskeele palatalisatsioonist peaks kajastama enam-vähem täielikult ühiskeele vastavaid traditsioone. Murdeti võib olla, ja ongi, ka teissuguseid võimalusi. Siinkohal mainitagu vaid seda, et Lõuna-Eestis on palatalisatsioon tugevam kui Põhja-Eestis. Ka ida pool on ta tugevam kui läänes. Need tõsiasiad ei taha muidugi öelda, et küsimuses oleks vene palatalisatsiooni mõju. Vene hääduslik mõju tuleb esile ainult seal, kus eesti ja vene keelel on otseseid tihedaid kokkupuuteid, nagu Ida-Setumaal, Iisakus, Lutsis ja Kraasnas.

II.

Vadja häälikute kvantiteedist.

Väljasurevast vadja keelest ei ole olemas erilist foneetilist ülevaadet. Üksikuid olulisi tähelepanekuid on vaid L. Kettusel häälikuteloos „Vatjan kielen äännehistoria“ (Helsinki, I tr. 1915, II tr. 1930). Trükisavaldatud katselisfoneetilistest kirjutistest oleks nimetada üksnes allakirjutanu „Üsikküsimusi vadja häälduse alalt“ (Eesti Keel 1935, 143—153). 1934. aasta kevadtalvel oli Tartu Ülikooli Foneetikalaboratooriumis võimalus ette võtta mõningaid katsetusi Pummala küla keelejuhi Kigoria (Grigori) Kuzminiga (Kuzminist vt. lähemaid andmeid õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1933, lk. 1). Käesolevas ülevaates tuleb esitamisele see ainek, mis käsitleb vadja keele häälikute kvantiteeti. Kettunen op. c. lk. 15 (II tr.) on kvantiteedist öelnud vaid nõnda palju, et vadjas puudub eesti keelele omane esimese silbi pikkusevaheldus ja et silbi lõpus on konsonandid pikemad kui silbi alguses.

Siin toodavat ainekku on 15-l kümograafitrasseel 37 näitest. Ehkküll hangitud ainek ei ole väga ulatuslik, lubab ta ometi heita mitmekülgset pilku vadja keele häälikute pikkussuhetesse ning lasta tõmmata võrdjooni teiste läänemere-soome keeltega. Katsetamisel on iga sõna lastud öelda kümograafihetrisse vähemalt neli ja kõige enam kaheksa korda. Öeldud näitekordadest on arvestatud välja keskmine kvantiteet, mis oleks siis kõige lähemal usutavale tõe. Enamik näiteid on üksiksõnalised. Et aga üksiksõnaline näide oleks öeldud aparaati korduvaltki tõelise sõnana ega mitte mehhaaniliselt vuristatud näidisenä, kus keele kvantiteedisuhted võiksid tugevasti kannatada, selleks on kasutatud tuntud katsetusvõtet esitada keelejuhile küsimusi, millele tema annab üksiksõnalisi või ka pikemaid vastuseid reaalses kaaskõnes. Küsimused, mis esitati Kuzminile, olid vadjakeelsed. Need oli Kuzmin varemini eesti keelest tõlkinud. Küsimuste ja vastuste loend on järgmine:

- tšen on sigā lautta?* 'Kes on sealaudas?' — *sika* 'Siga'.
tšenje lihā süöd? 'Kelle liha sööd?' — *sigā* 'Sea'.
miķā on lauvā pāl? 'Mis on laual?' — *pata* 'Pott'.
tšen tuli babākā? 'Kes tuli eidega?' — *deda* 'Taat'.
tšenjekā karjušši tšäüB? 'Kellega karjus käib?' — *sigāka*
 'Seaga'.
tšed_ovat_pellol? 'Kes on põllul?' — *sigad* 'Sead'.
tšen tuli? 'Kes tuli?' — *tüttärikko* 'Tüdruk'.
tšen meni? 'Kes läks?' — *naizikko* 'Naine'.
miķā on tšä'ezä? 'Mis on käes?' — *pärvakka* 'Peergkorv'.
miķā on lauvā pāl? 'Mis on laua peal?' — *kakku* 'Kakk'.
miķā eli selläzä? 'Mis oli seljas?' — *takka* 'kandam'.
miķā on püttüzä? 'Mis on tunnisk?' — *täri* 'Kali, taar'.
minjekā tämä tuleB? 'Millega tema tuleb?' — *tākākā*
 'Kandamiga'.
miķā siel jumalā nurkkaz? 'Mis on seal „punases“ nurgas?' —
obrāza 'Pühane'.
kui on vadđassi obramno? 'Kuidas on vadjä keeli obramno?' —
tagāz 'Tagasi'.
kuza tämä on? 'Kus ta on?' — *nurkkaza* 'Nurgas'.
nejzet_tetšemäsje vai makāmā? 'Kas hakkad tegema või
 magama?' — *tetšemäsje* 'Tegema'.
miķā siel_on? 'Mis seal on?' — *mettsä* 'Mets'.
miķā pū? 'Mis puu?' — *mečsā pū* 'Metsa puu'.
tšen lennäv? 'Kes lendab?' — *lintu* 'Lind'.
ment kertä? 'Mitu korda?' — *üks kert(a)* 'Üks kord'.
miķā on mussa? 'Mis on must?' — *multa* 'Muld'.
mīd_ovat_sūza? 'Mis on suus?' — *ampāB* 'Hambad'.
miķā on viezä? 'Mis on vees?' — *merta* 'Mörd'.
tšenje nēma? 'Kelle oma?' — *tüttärikjö* 'Tüdruku'.
tšenje pā? 'Kelle pea?' — *naizikjö pā* 'Naise pea'.
mit_kassen on? 'Mis siin on?' — *pājev* 'Paed'.
miķā naiziko.ä tšä'ezä? 'Mis on naisel käes?' — *lühzettši*
 'Lüpsik'.
miķā on paska? 'Mis on halb?' — *χaisu* 'Hais'.
tšen on vana? 'Kes on vana?' — *staruza* 'Eit'.
miķā on üvä? 'Mis on hea?' — *dūza* 'Lõhn'.
mitä tied? 'Mis sa teed?' — *nehgon* 'Lõhun'.
mitä tahot_tehä? 'Mida tahad teha?' — *nehkua* 'Lõhkuda'.
millin on lama? 'Milline on ilm?' — *tšülmä* 'Külm'.

miķā kasvab viezā? 'Mis kasvab vees?' — *ezzi* 'Osi'.
tšen sis elēD? 'Kes sa oled?' — *vaḏḏalain* 'Vadjalane'.
tšed elāvāt kattilaza? 'Kes elavad Kattilas?' — *vaḏḏa-*
laižēD 'Vadjalased'.

Katsetamisel oli olemas mitmesuguseid visuaalseid kõrvaltegureid ning assotsiatsioone, mis võimaldasid katsealusel leida õige vastuse katsetaja poolt esitatud küsimusele. Siin ülal on toodud esitatud küsimuste n.-õ. normaalne kuju. Küsitledes vaheldus küsimus eri kordadel veidi, et anda katsealusele kõne värskust. Kuzmin vilunud keelejuhina hääldas pealegi ikka väga ühtlaselt ning ilma „aparaadipalavikuta“, mis sageli tükib häirima korralikku katsetamist.

Alljärgnevas töös esitatakse katsematerjali väljaarvestatud keskmised pikkused absoluutsetes arvudes. Relatiivsed keskmised arvud näitaksid küll mõnel määral täpsemalt, millised on just häälikute pikkussuhted ühe sõna piires, kui katsealuseid on mitu, kes on kõnelnud erisuguse kõnetempoga. Kuzminil on püsinud aina enam-vähem samakiire tempo. Absoluutsete arvude esitamine on sellegipärast vajaline, et kogu kasutada olev läänemere-soome keelte võrdlusainestik on absoluutsetes pikkustes. Sajandiksekundites saadud vadja keskmiste pikkuste ülevaatest on veel seda öelda, et loendis näidisele järgnevad arvud tähistavad üksikhäälikut, lühikest või pikka, afrikaati ja diftongi. Kui mõnel juhul ei ole olnud võimalik eraldada üksteisest häälikühendite üksikuid osiseid, on seda loendis osutatud. Näidiste loend on järgmine:

sika 16,5:7,5:12:15,75 = 51,75; *sigā* 14,75:9:9,5:22,5 = 55,75;
pata 10,75:11,25:10,5:10,75 = 51,25 ja (teiskordsel katsetamisel)
 9,75:10,25:12:15,25 = 47,25; *dēda* 11,75:10,25:9,25:17 = 46,25;
sigākā 13:6:9:16,25:11:15,25 = 70,5; *sigāD* 15,25:7,75:8,5:12:
 13,5 = 57; *kakku* 9,25:10,25:24:10,25 = 53,75; *tüttārikko* 11:6,25:
 20,5:5,5:6:2,75:21,25:7,5 = 80,75; *naizikko* 7,5:15,75:5,75:3,25:
 21,25:8,25 = 61,75; *pärvaikka* 10:10,5:5,5:(*va*) 13,25:22,75:7,5 =
 69,5; *tešmäsšē* 14,25:5,75:11,25:9:6,5:14,5:13,75:14 = 89;
mettsä 8,25:7:23,75:9,5 = 48,5; *metsä pū* 8:8:11,5:16,5:10,5:
 22 = 76,5; *tākka* 12,75:15,25:21,25:8,5 = 57,75; *tāri* 13:26,5:6,5:
 9,75 = 55,75; *tākakā* 13,5:14,75:10,5:12,5:12,5:13,75 = 77,5;
nurkkaza 9:7,5:5,75:20:5,5:8,25:9,5 = 65,5; *obrāza* 8,75:7,75:
 6,75:12,5:9,25:7,75 = 52,75; *tagāz* 12,5:7:8,5:18,75:18 = 64,75;
lintu 6:8,75:7,25:11:10 = 43; *üqs kert(a)* 12,25:6,75:5,75:9,5:

6,75:5,5:13,5:(6,5) = 60, sõnalõpuline *a* on hääldatud ainult kahes esimeses näidises, kuna kolm viimast on hääldatud lõppkaoliselt; *multa* —:—:—:12,5:11,5 = (24); *ampāḍ* —:—:12,25:18,5:9,75 = (40,5); *merta* 6:8,75:6,25:13:12,5 = 46,5; *tüttärikjö'* 10,25:6,5:18,75:5,25:5,75:3,75:13:13,5 = 77,25; *naizikjö' pã* 4,75:11,5:7,25:3,25:11,75:10,25:10,25:17,25 = 76,25; *pãyeḍ* 10,75:(ãye) 43:13,75 = 67,5; *lühzettši* 4,5:9,25:7,5:7,75:4,5:23,5:4,75 = 61,75; *χaisu* 10,75:23,25:11,75:8,25 = 54; *staruça* 10:9,75:11:6,75:7,5:8,25:11,25 = 64,5; *dūça* 12,5:25,75:8,25:10,5 = 57; *nehgon* 6,5:9,25:8,5:10:9,25:6,25 = 49,75; *nehkua* 6:75:7,75:17:16,75 = 55; *tšülmä* 16,5:10,5:8,5:12:11,25 = 58,75; *ezzi* 16,25:18:12,75 = 47; *vadžalain* 10,5:9:14,25:(alai) 29,75:11,25 = 74,75; *vadžalaiseḍ* 11:7,75:12,25:(alai) 27,25:6:7,5:12 = 83,75.

Edasi tuleb asuda otseselt vadja keele kvantiteedi vaatlusele.

Konsonandid.

Sõnaalgulise konsonandi pikkus.

Sulghäälikud. Sõnaalgulistest helitutest konsonantidest on olemas järgmised kvantiteedinäited: *kakku* 'kook, leivapäts' 9,25; *pata* 'pott' 9,75, *pãyeḍ* 'paed' 10,75, *pãrvakka* 'peergkorp' 10; *tagāz* 'tagasi' 12,5, *tãri* 'taar, kali' 13, *takka* 'kandam' 12,75, *tãkãkã* 'kandamiga' 13,5, *tešsemãšje* 'tege ma' 14,25, *tüttärikko* 'tüdruk' 11, *tüttärikjö'* 'tüdruku' 10,25. Siia kuuluvad ka näited, kus sulghäälik on foneetilise liitsõna teise osise alguses: (*üqs*) *kert(a)* 'üks kord' 9,5; (*mešã*)-*pũ* 'metsapuu' 10,5; (*naizikjö'*) *pã* 'naise pea' 10,25. Eesti keeles tuleb siin esile sandhinähtus, s. o. fortisklusiil muutub intervokaalselt leenisklusiiliks, mida vadjas ei näe. Sõnaalgulisest *k*-st on vaid üks näide *k* pikkusega 9,25. *p* keskmine pikkus on umbes 12,25 ja *t* oma umb. 12,5. Seega on *t* ja *p* peaaegu ühepikkused. Helilisest *d*-st on kaks näidet: *dūça* 'lõhn' 12,5 ja *deda* 'vanaisa, taat' 11,75. Kahe näite keskmine pikkus on umb. 12. Igal häälikul on teatavasti erinev omapikkus, mis eri keelis võib olla erisugune. Vadja keelest võime öelda, et *k* on siin ilmsesti lühem kui *p* ja *t*. Eesti keele hiiu murretes on sõnaalguliste klusiilide pikkuse järjekord — *p*, *t*, *k* (P. Ariste, Hiiu murrete häälikute kvantiteedist = HMK 10), soomes samuti *p*, *t*, *k* (J. Laurosela, Foneettinen tutkimus Etelä-Pohjanmaan murteesta =

FTEPM 83), karjalas — *t, p, k, (g)* (K. Donner, Salmin murteen kvantiteettisuhteista = SMK 33).

Ahtushäälikud. Sõnaalgulisest *s*-st on järgmised näited: *sika* 'siga' 16,5, *sigā* 'sea' 14,75, *sigav* 'sead' 15,25, *sigākā* 'seaga' 13, *staruza* 'eit' 10. Keskmine *s*-i pikkus on 13,9. Ainsas näites *z*-st sõnas *χaisu* on selle hääliku pikkus 10,75. Toodust näeb, et sõnaalguline *s* on pikem kui sõnaalgulised sulghäälikud. Seda nähtust võib kohata eestigi keeles (Ariste HMK 12). Laurosela FTEPM 83 esinevad soome keele andmed osutavad sama, ehkki soome keeles võib sõnaalguline *s* olla isegi lühem kui sõnaalguline sulghäälik. Nagu allakirjutanu on sedastanud op. c. lk. 12, ei olene *s*-i pikkus mitte nõnda palju eri keelist kui eri kõnelejate isikupärastest hääldamisharjumustest.

Üldfoneetiliselt kohtab nähtust, et mida pikem on sõna seda lühem on iga üksik sõnas esinev häälik, et hoida sõnapikkust ühtlasemana (vt. selle kohta ka Bj. Collinder, Das Wort als phonetische Einheit. Språkvetenskapliga Sällskapet i Uppsala Förhandlingar 1937—1939. Uppsala Universitets Årsskrift 1939, lk. 66). Samasugust tõika võime näha vadjagi *s*-i kohta käivast ainekust, kus näit. sõnas *sika* on *s* 16,5 ja sõnas *staruza* kõigest 10.

Sõnaalgulisest afrikaadist on näide *tšülmä* 'külm', kus afrikaadi pikkus on 16,5.

Ahtushäälikuist *l, n, m, n, v* on näited *lintu* 'lind' 6, *lühzettši* 'lüpsik' 4,5, *leχkua* 'lõhkuda' 6, *leχgon* 'lõhun' 6,5; *merta* 'mörd' 6, *mettsä* 'mets' 8,25, *meχsäpū* 'metsapuu' 8; *naizikko* 'naine' 7,5, *naizikūo* 'naise' 4,75, *nurkkaza* 'nurgas' 9; *vađđalain* 'vadjalane' 11, *vađđalainzeđ* 'vadjalased' 10,5. Nende ahtushäälikute keskmised pikkused on *l* — 5,25, *n* — 6,25, *m* — 7,4, *n* — 8, *v* — 10,75.

Vadja keeles on seega sõnaalguliste konsonantide järjekord kvantiteedi poolest umbes niisugune, otsustades olemasoleva ainekustiku järgi: *s* — 13,9; *t* — 12,5; *p* — 12,25; *d* — 12; *v* — 10,75; *k* — 9,25; *n* — 8; *m* — 7,4; *l* — 6,25; *l* — 5,25. Eesti keeles on selles asendis konsonantide järjekord: *p, t, k, s, r, v, l, n* (Ariste HMK 15), soomes — *s, p, t, h, k, m, r, n, v, j, l* (Laurosela FTEPM 83), karjalas — *d, t, p, ž, m, n, š, g, l, n, r, v* (Donner SMK 33). Esitatud vadja keele konsonantide pikkusjärjekord ei ole muidugi absoluutne, sest rikkalikum ainekust võiks anda veidi erinevaid tulemusi. Toodud andmed osutavad siiski olemasolevaid pikkustendentse.

Vadja ainestik annab omaltki poolt taas tuge väite, et sõnalgulise konsonandi pikkus ei pea olema meelevaldne. Ehkküll siin on võimalik ette võtta suuremaid varieerimisi kui sõna sees, püsib üldiselt siiski kindel kvantiteet (vt. Ariste HMHK 4 jj-d). Sõnaalguline häälik on aga pikem kui sõnasisene, sest tema on hääldatud tõhusamalt kui muu sõnaosa. Vadjas, eestis ja paljudes teistes keeltes kehtib aga see seadus, et mida intensiivsemalt on häälik moodustatud seda pikem ta on. Vadja näited osutavad veel seda, et sõnaalguline konsonant võib olla hääldatud siis pikemana, kui esimese ja teise silbi vahel on pikem konsonantaines. Seega näeb, et ka hääldamise tõhusus avaldab koartikulatsioonilist mõju.

Sõnasisese konsonandi pikkus.

Sulghäälikud. Pearõhulises asendis on helilisel meedial järgmised pikkused: *deda* 'vanaisa, taat' 9,25; *sigā* 'sea' 9,5, *sigar* 'sead' 8,5, *sigākā* 'seaga' 9, *tagāz* 'tagasi' 8,5; *nehgon* 'lõhun' 10, *obrāza* 'pühane' 7,75. Intervokaalses asendis on *g* keskmine pikkus 8,87. Keskmiselt oleks helilise meedia pikkus üldse 8,97. Helitu teenuis on pikem, nagu osutavad näited *sika* 'siga' 12; *tākākā* 'kandamiga' 10,5; *pata* 'pott' 12; *ampād* 'hambad' 12,25; (*üqs*) *kert(a)* 'üks kord' 13,5; *muuta* 'muld' 12,5; *merta* 'mörd' 13; *lintu* 'lind' 11; *nehkua* 'lõhkuda' 17. *k* keskmine pikkus ilma sõnata *nehkua* on 11,25 ja *t* keskmine pikkus on 12,4. Helitu teenuise pikkus oleks keskmiselt üldse 11,97. Näited *nehgon* ja *nehkua* osutavad huvitavat tõika, et *h* ja *χ* järel on niihästi heliline *g* kui ka helitu *k* pikemad kui muudel juhtudel. Kettunen VKÄH² 15 arvab kõrvakuulmise järgi, et silbi lõpus olev konsonant on pikem kui silbi alguses olev. Näide *obrāza* sedastab aga just vastupidist asjaolu. Siin on nimelt heliline meedia lühem kui mujal.

Teise ja kolmanda silbi järel on *k* pikkused järgmised: *sigākā* 'seaga' 11, *tākākā* 'kandamiga' 12,5, *naizikūo* (*pā*) 'naise pea' 11,75, *tüttarikūo* 'tüdruku' 13. Teise silbi järel on *k* keskmine pikkus 11,75.

Eesti keele leenisklusiilid *B*, *D*, *G* on umbes samasuguste pikkustega nagu vadja helilised meediad *b*, *d*, *g*. Üksikhäälikuna on fortisklusiil fonoloogiliselt võõras neile eesti murretele, mille kvantiteeti on uuritud katselisfoneetiliselt. Soome keele teenuisklusiilid on pikkuseldasa õige lähedased vadja omadele (Laurosela FTEPM

88 jj-d). Karjala teenuisklusiilid on aga natuke lühemad kui vadja vasted (Donner SMK 20 jj-d).

Edasi järgneb mõningaid näiteid geminaatklusiilidest: *kakku* 'kook, leivapäts' 24, *täkka* 'kandam' 21,25, *nurkkaza* 'nurgas' 20; *tüttärikko* 'tüdruk' 20,5, *tüttärikõo* 'tüdruku' 18,75; *vađđalanain* 'vadjalane' 14,25, *vađđalanaižep* 'vadjalased' 12,25. Pearõhu järel on siis *kk* keskmine pikkus 21,75 ja *tt* oma 19,75. Helilisel geminaadil *đđ* on tunduvalt lühem kvantiteet, s. o. keskmiselt kõigest 13,25. Kaugemalt sõna seest on näiteid vaid *kk*-st: *pärvakka* 'peergkorv' 22,75, *naizikko* 'naine' 21,25, *tüttärikko* 'tüdruk' 21,25. *kk* keskmine pikkus on siin 21,75. Eesti keele helitutel geminaatidel on hoopis teissugused suhted kui vadja keele geminaatidel. Kõige lähemal vadja vastetele on eesti keskpikad geminaatklusiilid (Ariste HMHK 22). Soome geminaatklusiilid on vadja geminaatidest veidi pikemad (Laurosela FTEPM 110). Karjala geminaadid on aga vadja omadest lühemad (Donner SMK 23).

Eesti keele dentaalklusiili kujundamist iseloomustab moodustuskoha muutumine kvantiteedi järgi. *d* on tavaliselt postalveolaarne, *tt* postdentaalne ja *tt* interdentaalne. Samasugune kvantiteedist olev dentaalklusiili moodustuskoha muutumine esines ka Kuzmini vadja keeles. Sõnas *koto* 'kodu' oli tal *t* postdentaalne ja sõnas *vettä* 'võtta' interdentaalne. Ühendis *d_d* (*suväd_dumata* 'armastad mõelda') oli klusiil veidi tagapoolsem kui *t* moodustamisel.

Ahtushäälikud. *s*-st on kaks näidet: *χaisu* 'hais' 11,75 ja *üqs* (*ker(a)*) 'üks kord' 5,75, mis ei luba teha aine vähesuse pärast veenvaid otsusi, kuid seda võib siiski öelda, et siin on *s*-l tendentsi olla lühem kui sõna alguses. Helilisest *z*-st on *naizikko* 'naine' 5,75, *naizikõo* 'naise' 7,25; *obrāza* 'pühane' 9,25, *nurkkaza* 'nurgas' 8,25, *vađđalanaižep* 'vadjalased' 6. Keskmine *z* pikkus on 7,25. Ehkküll *s*-st on vaid üks näide intervokaalsest asendist, võib siiski väita kõrvakuulmiselegi toetudes, et *s* on vadja keeles tunduvalt pikem kui *z*. Eesti keele leenis-*z* on natuke pikem vadja helilisest *z*-st (Ariste HMHK 24). Intervokaalselt eesti ühiskeeles ja murdeis, mida on uuritud, ei esine *s*. Karjala *z* on pikkuseldasa lähedane vadja omale (Donner SMK 26).

Geminaadist *zz* on näide *ezzi* 'osi' pikkusega 18.

χ kohta käivaid sõnu on *dūχa* 'lõhn' 8,25, *nehkua* 'lõhkuda' 7,75, *starūχa* 'eit' 8,25, keskmise pikkusega 8. Sõnas *nehgon* 'lõhun' on *h* pikkus 8,5 ja sõnas *lühzettši* 'lüksik' 7,5. Nende keskmine

pikkus on 8, mis on õige lähedane eesti intervokaalse *h* pikkusele (Ariste HMHK 26). Kuzminil oli ζ velaar-postdorsaalne ahtushäälik, nagu sandhi tõttu ja mõnes üksikus sõnas esinev γ -gi. Nagu näitavad larüngaalsed kurvid, on ζ intervokaalses asendis sageli peaaegu heliline. Sõna alguses ja helitus naabruses on ζ helitu.

Vadja keeles on afrikaadid astmevahelduses nagu eestigi keeles. Lühialgulistest afrikaatidest on näited *metšä(pü)* 'metsapuu' 11,5 ja *tešsemäsje* 'tegema' 11,25. Pikaalgulistest on näited *metšä* 'mets' 23,75, *lühzettši* 'lüpsik' 23,5. Afrikaatide pikkused on üsna lähedased geminaatklusiilide pikkustele samades asendites.

Ahtushäälikutest *l*, *r*, *m*, *n* on näited *l*-st: *tšülmä* 'külm' 8,5; *r*-st: *staruža* 'eit' 6,75, *täri* 'taar, kali' 6,5, *obrāza* 'pühane' 6,75, *nurkaza* 'nurgas' 5,75, *üqs* (*kert(a)*) 'üks kord' 5,5, *merta* 'mörd' 6,25, *pärvakka* 'peergkorv' 5,5, keskmise pikkusega 6,14; *m*-st: *tšülmä* 'külm' 12; *n*-st: *lintu* 'lind' 7,25. Pearõhulise silbi järel on ahtushäälikute keskmine pikkus 8,47. Kaugemal sõna sees on *r*-st näited *tüttärikko* 'tüdruk' 6 ja *tüttärikjo* 'tüdruku' 5,75, keskmise pikkusega umb. 6. *m*-st on näide *tešsemäsje* 'tegema' 6,5. Kettunen ütleb VKÄH² 15 „Erityisesti on muistettava, että tavunloppuiset konsonantit ovat huomattavasti pitempiä kuin tavunalkuiset... (surma oik. surma 'kuolema', kagla oik. kagla 'kaula', adra oik. adra 'aura' jne.; vrt. varaj 'varhain', jagan 'jaan' jne., joissa konsonantti on lyhyt)“. Kuzminilt saadud näited ei sedasta sama tööka. Karjala ahtushäälikud *l*, *r*, *m*, *n* on pikkuse poolest enam-vähem võrdsed vadja vastetega (Donner SMK 27 jj-d). Laurosela FTEPM 85 jj-d on soome ahtushäälikutest toodud väga rikkalik aineestik. Juhtudel, kus sõnasisene ahtushäälik on samades asendites kui eesti keeles, on temal ka umb. samasugune pikkus kui vadja keeles.

Nende vadja sõnasiseste konsonantide järjekord kvantiteedi poolest, millest on küllaldasemalt näiteid, on niisugune: *t* 12,4, *p* 12,25, *k* 11,25, *g* 8,87, ζ 8, *h* 8, *z* 7,5, *r* 6,14. Ka teistest läänemere-soome keeltest näeme, et sõna sees on häälikuil teissugune pikkusjärjekord kui sõna alguses.

Sõnalõpulisel konsonandi pikkus.

Sõnalõpuline konsonant on pikkuse suhtes kõikumavam kui sõnalalguline, kuid temagi pikkus ei ole ometi täiesti meelevaldne. Vadja sulghäälikulist on sõnalõpulisest *t*-st näide (*üqs*) *kert* 'üks kord',

kus selle hääliku pikkus on 13,5. Sõnalõpulisest *d*-st on näited *sigad* 'sead' 13,5, *pāyēd* 'paed' 13,75, *ampād* 'hambad' 9,75, *vaḍḍa-laižēd* 'vadjalaised' 12. Neis näiteis esineva *d* keskmine pikkus on 12. Ahtushäälikuist on sõnas *tagāz* 'tagasi' *z* pikkus 18. *n*-st on näited *lēhgon* 'lõhun' 6,25 ja *vaḍḍalain* 'vadjalane' 11,25, keskmise pikkusega 8,75. Eesti keele seisukohast pakub huvi vadja sõnalõpuline helitu *d*, mille pikkus on umb. võrdne eesti sõnalõpulisel *d*-ga. Eesti keeles on leenise lõpus hõngus, mida Kuzmini häälduses ei esine (Ariste HMHK 36 jj-d). Vadja sõnalõpulisel *t* ja *d* on pikkuseldasa nõnda lähedased teineteisele, et nende häälikute eristajaks on peamiselt moodustusintensiivsus. *d* helilisus ei ole eristamisel oluliseks teguriks, sest larüngaalkurvid näitavad, et *d*-st on ainult väike algosa heliline. Ka *s*-i moodustamine erineb *z* omast peamiselt just intensiivsuse poolest.

Vokaalid.

Pearõhuline asend.

Lühikesed vokaalid.

Sõna absoluutses alguses võib vokaal olla niihästi vadja keeles kui ka muudeski keeltes pikem kui eelneva alguskonsonandi järel. Absoluutses alguses olevast vokaalist on sõnad *ezzi* 'osi' 16,25, *ūqs* (*kert*) 'üks kord' 12,25 ja *obrāza* 'pühane' 8,75. Vokaal on absoluutses alguses seda pikem, mida suurem on sõna alguse rõhutamine. Toodud kolme näite algvokaali keskmine pikkus on umb. 12,5.

Kui sõna algab konsonandiga, on kahesilbilistes sõnades esimese silbi vokaali pikkused järgmised: *pata* 'pott' 10,25, *tagāz* 'tagasi' 7, *kakku* 'kook, päts' 10,25; *dēda* 'vanaisa, taat' 10,25, *mettsā* 'mets' 7; *sika* 'siga' 7,5, *sigā* 'sea' 9, *sigad* 'sead' 7,75, *lintu* 'lind' 8,75; *lēhgon* 'lõhun' 9,25, *lēḡkua* 'lõhkuda' 7,5, *mērtā* 'mörd' 8,75; *tšūlmā* 'kül'm' 10,5. Esitatud näidete *a* keskmine pikkus on umb. 9; *e* — 8,62; *i* — 8,25; *ē* — 8,5. Näeme seda, et mida madalam on vokaal, seda pikem ta on. Niisugust asjaolu kohtab muudeski keeltes (Ariste HMHK 43). Hiiu murretest on nenditud l. c., et labialiseeritud *ö* ja *ü* on pikemad kui labialiseerimata *e* ja *i*. Ka vadja näide *tšūlmā* laseb oletada, et vadja keeles valitsevad samasugused suhted. Kõigi selles pügalas esitatud lühikeste vokaalide keskmine pikkus on 8,61.

Pikemaist kui kahesilbilistest sõnadest on näited *staruza* 'eit' 11, *vadjalanain* 'vadjalane' 9, *vadjalanaižev* 'vadjalased' 7,75; *tešsemšje* 'tegema' 5,75, siia kuulub ka foneetiliselt ühe sõnana olev liitsõna *meššäpü* 'metsapuu' 8; *sigākā* 'seaga' 6; *nurkkaza* 'nurgas' 7,5; *tüttärikko* 'tüdruk' 6,25, *tüttärikžo* 'tüdruku' 6,5, *lühzettši* 'lüpsik' 9,25; *pärvakka* 'peergkorv' 10,5. Nüüd on *a* keskmine pikkus 9,25, *e* oma 6,87, *ü* — 7. Kõigi vokaale keskmine pikkus on 7,85. Näeme siis, et pikemais sõnus on vokaalidel tendentsi hääluda lühemalt kui kahesilbilistes sõnades. Eesti keeles, kus valitseb tugev tsentralisatsioon, on õige ilmne vahe vokaalide pikkustes selle järgi, mitmesilbiline on sõna. Et igas sõnas ei märka vokaali lühenemist sõna pikenedes, oleneb mitmest eri tegurist. Oma mõju võivad avaldada rõhutamine ja järgneva konsonandi iseloom. *h* ja *r*-i ees võib vokaal olla pikem, nagu näeb esitatud näiteist. Vt. ka Ariste HMHK 43 jj.

Karjala lühikesed vokaalid on lühemad kui vadja omad (Donner SMK 33). Soome lühikesed vokaalid on taas natuke pikemad (Laurosela FTEPM 162 jj-d). Eesti vokaalid on ka lühemad kui vadja omad, kuid siiski vähem kui karjalas (Ariste HMHK 42 jj-d).

Pikad vokaalid ja diftongid.

Pikast pearõhulise silbi vokaalist on näited *tari* 'taar, kali' 26,5, *takka* 'kandam' 15,25, *tākākā* 'kandamiga' 14,75; *dūža* 'lõhn' 25,75; *pā* 'pea' 17,25 ja liitsõna (*meššä*)*pü* 'metsapuu' 22. Diftongidest on näiteid ainult *ai*-st: *žaisu* 'hais' 23,25, *naizikko* 'naine' 15,75, *naizikžo* 'naise' 11,5. Pikkade vokaalide ja diftongide pikkusele avaldab mõju järgsilpide vokaalide pikkus. Kui järgnevas silbis on pikk vokaal, kaldub esimese silbi vokaal olema lühem. Vadja pikad vokaalid on kvantiteedi poolest veidi pikemad eesti keskpikkadest vokaalidest (Ariste HMHK 50 jj.). Soome pikad vokaalid on vadja omadest taas natuke pikemad (Laurosela FTEPM 206 jj-d). Soome pikkustele on vadja pikkused siiski lähemal kui eesti omadele. Ka vadja diftongid on pikkuseldasa lähedased soome omadele.

Teise silbi vokaalid.

Lühikesed vokaalid.

Kahesilbilistes sõnades, kui esimene silp on lühike, on vokaali pikkused järgmised: *pata* 'pott' 10,75 ja 15,25, *deda* 'vanaisa,

taat' 17, *sika* 'siga' 15,75; *sigad* 'sead' 12; *nehgon* 'lõhun' 9,25. Kui teine silp on lahtine, on teise silbi vokaali keskmine pikkus 14,69. Kui aga teine silp on kinnine, on keskmine pikkus 10,62. Sarnased pikkussuhted esinevad muiski keelis (vt. Ariste HMK 53 jj-d, Laurosela FTEPM 172 jj-d).

Teise silbi vokaal on lühem, kui esimene silp on pikk: *merta* 'mõrd' 12,5, *multa* 'muld' 11,5, *dūga* 'lõhn' 10,5, *tākka* 'kandam' 8,5; *ezzi* 'osi' 12,75, *tāri* 'taar, kali' 9,75; *lintu* 'lind' 10, *χaisu* 'hais' 8,25, *kakku* 'kook, päts' 10,25; *tsūlmā* 'külm' 11,25, *mettsā* 'mets' 9,5. Nüüd on teise silbi vokaal keskmiselt pikk 10,46. Kui esimeses silbis on pikk vokaal või diftong, on teise silbi vokaal lühem kui esimese silbi lühikese vokaali + konsonantühendi puhul.

Veelgi lühem on teise silbi vokaal siis, kui sõna on pikem kui kahesilbiline, nagu osutavad näited *nurkkaza* 'nurgas' 5,5; *lühzettši* 'lüpsik' 4,5, *tešsemāšje* 'tegema' 9; *naizikko* 'naine' 3,25, *naizikķō* 'naise' 3,25; *staruža* 'eit' 7,5; *tüttärikko* 'tüdruk' 5,5, *tüttäriķō* 'tüdruku' 5,25. Vokaali keskmine pikkus on 5,5. Vokaal on siis eriti lühike, kui talle järgneb sulghäälik.

Pikad vokaalid ja diftongid.

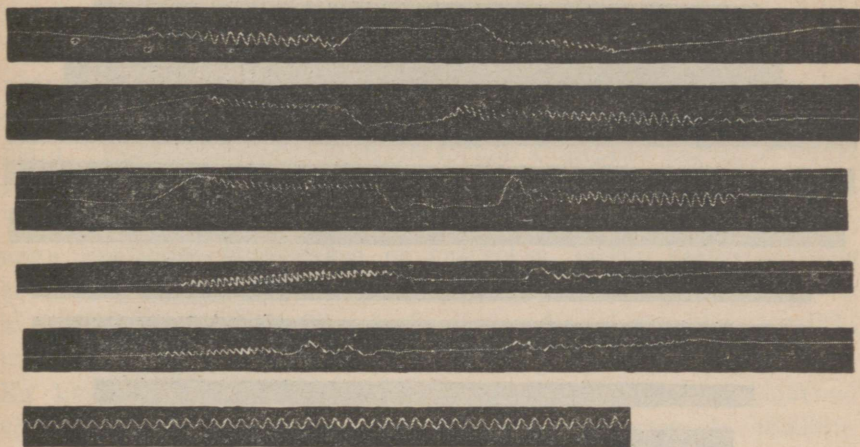
Kahesilbilistes sõnades esinevast pikast vokaalist on näited *sigā* 'sea' 22,5; *tagāz* 'tagasi' 18,75, *ampāv* 'hambad' 18,5. Pika *ā* keskmine pikkus on 19,75. Vokaal on lahtises silbis pikem kui kinnises.

Sõnas *nehkuā* 'lõhkuda' on diftongi pikkus 16,75.

Kui sõna on kolmesilbiline ja kolmandas silbis on pealegi pikk vokaal, on teise silbi pikk vokaal tunduvalt lühem kui eelnenud juhtudel: *obrāza* 'pühane' 12,5, *tākākā* 'kandamiga' 12,5, *sigākā* 'seaga' 16,25; *mešsāpū* 'metsapuu' 16,5. Teise silbi pika vokaali kvantiteet kolmesilbilistes sõnades on siis keskmiselt 14,44.

Vadja keele teise silbi pikad vokaalid on natuke lühemad kui soome pikad vokaalid samas asendis (Laurosela FTEPM 200 jj-d). Eesti hiiu murrete teise silbi poolpikad vokaalid ei ole palju lühemad vadja pikkadest (Ariste HMK 53 jj-d). On üldse raske teha vahet eesti keele poolpikkade ja vadja või soome pikkade vokaalide vahel sõna sees. Tegelikult võib eesti keeles murdeti või rõhuoludest tingituna ühiskeeleski esineda täiesti pikki ja isegi ülipikki vokaale seal, kus ollakse harjutud kohtama nn. poolpikka vokaali. Eesti poolpikka vokaali ei iseloomusta mitte tema tõeline

kvantiteet, vaid foneetiline asend ja ebastabiilsus. Vadja ja soome pikk vokaal on fonoloogiline ning seetõttu ilmses korrelatsioonis lühikesega. Korrelatsioon laseb pikal vokaalil esile tõusta palju paremini kui puhtfoneetilisel poolpikal eesti keeles.

Pilt 9. Kurve sõnadest *sika*, *sigā*, *pata*, *musta* ja *merta*.

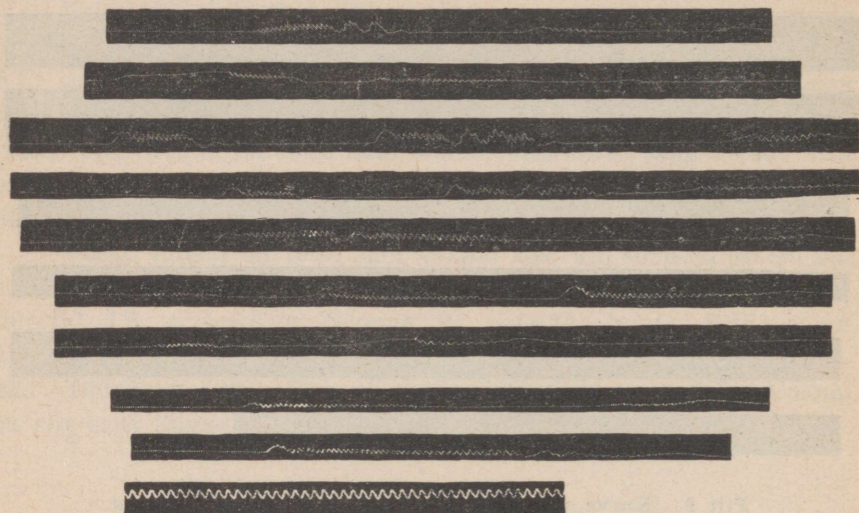
Et sõnalõpus võivad vokaalid häälduda tavalisest pikemalt, seda näeme vadjagi keeles, kuidas teise silbi lühike vokaal kipub eriti just absoluutses lõpus olema pikem kui esimese silbi lühike vokaal. Mõnes näites, nagu *sika*, on teises silbis hääldatud tegelikult nn. poolpikk vokaal.

Kolmanda ja neljanda silbi vokaalid.

Kolmanda silbi lõpust on näiteid lühikeste vokaalide kohta järgmisi: *pärvakka* 'peergorv' 7,5, *obrāza* 'pühane' 7,75, *nurkkaza* 'nurgas' 9,5, *staruža* 'eit' 11,25, siia kuulub ka *üks korda* 'üks kord' 6,5; *lühzettši* 'lüpsik' 4,5; *naizikko* 'naine' 8,25. Kolmandas silbis on vokaali keskmine pikkus 7,89. Et kõik näited on absoluutses lõpust, siis võib arvata, et konsonandiga lõppevais sõnus on kolmanda silbi lühike vokaal veidi lühem. Sõnades *tüttärikko* 'tüdruk' 2,75 ja *tüttärikjo* 'tüdruku' 3,75 on kolmanda silbi vokaali keskmine pikkus kõigest 3,25. Ehkküll *i* kõrge vokaalina on oma pikkuselt õige lühike, näeme siiski, et kinnises silbis või klusiili ees on vokaal selles positsioonis eriti lühike.

Neljanda silbi lühikestest vokaalidest on näited *tüttarikko* 'tüdruk' 7,5 ja *vađđanaizep* 'vadjalased' 7,5.

Kolmanda silbi pika vokaali kvantiteeti osutavad *sigākā* 'seaga' 15,25, *tākā* 'kandamiga' 13,75, *tešsemāsje* 'tegemea' 14,5. Kesk-

Pilt 10. Kurve sõnadest *nurkkaza*, *sigākā*, *tüttarikko*, *tüttarikõ*, *pärvakka*, *meššäpü*, *mettsä*, *tākā* ja *täri*.

mine pikkus on 14,5. Kolmanda silbi diftongi pikkus sõnas *naizikõ* 'naise' on 10,25.

Lõpuks on neljandast silbist näiteid diftongi kohta: *tüttarikõ* 'tüdruku' 13,5 ja *tešsemāsje* 'tegemea' 14.

Esitatud näiteist paistab silma, et mida kaugemal sõna sees on pikk vokaal või diftong seda lühemana ta esineb.

Kõike kokku võttes võime sedastada, et vadja keeles Kuzmini häälduse järgi on niihästi konsonantide kui ka vokaalide kvantiteet lähedane soome keele omale. Kõik need kvantiteedi omapärasused, mis esinevad soome keeles (L. Hakulinen, Suomen kielen rakenne ja kehitys I, Helsinki 1941, lk. 23), on omased vadjalegi. Eesti keele kvantiteedil on tunduvalt erinevad suhted. Vadja keelele ning soome keelele kvantiteedi poolest on siiski lähedased Põhja-Eesti nn. ranniku murded ja Kirde-Eesti murdeala, mis muudegi hääldustraditsioonide suhtes kuuluvad teise algeesti või vanaeesti murrete-

rühma kui muu eesti keeleala. Ehkküll Kuzminilt saadud andmed on kasinavõitu, on nad ometi suutnud valgustada vadja häälduse kvantiteedisuhteid üldistes joontes. 1942. aasta suvel oli allakirjutanud võimalusi kokku puutada elava vadja keelega peaaegu kogu keelealal. Kuulamisega tehtud tähelepanekud kinnitavad siin esitatud katselisi tulemusi.

Vadja keele häälduslikud seigad on üldiselt huvitavad ning väärt, et neid võetaks igakülselt katselisele uurimisele enne kui on hilja, sest täiesti korrektse vadja keele kõnelejaid ei ole kuigi palju. Eesti emakeelega uurijale torkab kõigepealt kõrva, et vadja keele kõnemeloodia on palju lähem eesti keele omale kui soomele. Vadjalastega külg külje vastu elavail ingerlastel ehk karjalastel, nagu neid kohal kutsutakse, on vastuoksa, soome keelele sarnane kõnemeloodia. Teatavasti on kõnemeloodia õige konservatiivne häälduslik joon, mis võib püsida aastasadu, ja see võiks omaltki poolt anda tuge läänemere-soome hõimude algjaotuse otsustamisel. Ka kvantiteedisuhted on vanu vadja keelejooni, mis on suutnud võõrast mõju tugevamini vastustada kui sõnavara ja häälikusüsteem.

Lisamärkus

(ad pag. 9).

Kirjutises „Ueber die estnische Orthographie“ (Verhandlungen der Gelehrten Ehstnischen Gesellschaft II 4, lk. 64 jj-d) on F. R. F a e h l m a n n pooldanud palatalisatsiooni märkimist õigekirjutuseski (*al, kas*).

Experimentalphonetische Beobachtungen.

I.

Über die Palatalisation in der estnischen Umgangssprache.

Die Palatalisation ist eine alte phonetische Eigenschaft der estnischen Sprache. Zum ersten Mal wird sie aber erst im Jahre 1648 in der süd-estnischen Grammatik von Gutsleff erwähnt. Im ersten Teil seines Aufsatzes gibt Verf. einen eingehenden Überblick über die bisherige wissenschaftliche und Schulliteratur, wo die Palatalisation behandelt wird. Da die wichtigeren Aufsätze in der deutschen Sprache erschienen sind und in der vorliegenden Arbeit auch deutsch zitiert werden, so werden sie in dieser Zusammenfassung nicht näher besprochen.

In der estnischen Schriftsprache ist die Palatalisation nie bezeichnet worden, obwohl es diesbezügliche ernste Versuche schon am Anfange des 19. Jahrhunderts gab. Phonetisch haben die Palatalisation bis jetzt M. Weske, L. Kettunen und Fr. J. Wiedemann näher behandelt. Die früheren Betrachtungen sind meistens ganz unfachmännisch und berühren hauptsächlich die Frage, was palatalisiert wird. Dass gewisse Konsonanten vor *i* und *j* palatalisiert werden, stellen schon die alten Grammatiker Gutsleff, Hornung, Rosenplänter, Ahrens, Hurt, Wiedemann u. a. fest. Der Hauptvertreter einer anderen Richtung, nach welcher der einem *i* oder *j* vorangehende Vokal palatalisiert werde, ist O. W. Masing.

Hirschhausen, v. Mewes und einige spätere Verfasser sind der irrthümlichen Meinung, dass die estnische Palatalisation der des Russischen gleich sei. Im Estnischen werden nur *t* (*d*), *n*, *s*, *l* und *r* (in der älteren Umgangssprache) palatalisiert und die estnische Palatalisation ist viel schwächer als die russische. Die estnische Palatalisation ist eigentlich eine halbe Palatalisation.

In dem Phonetischen Laboratorium der Universität in Dorpat sind vom J. 1933 bis zum J. 1940 palatographische Versuche über

die estnische Palatalisation vorgenommen worden. Eine Zusammenfassung dieser Versuche wird hier vorgelegt.

In Abb. 1—2 werden die unpalatalisierten *tt*, *t* und *D* (in der Schrift *d*) und die palatalisierten *tt*, *t* und *D* (rechts) dargestellt. Das estnische *tt* wird interdental, das *t* postdental und das *D* alveolar gebildet. Die palatalisierten *tt*, *t* und *D* sind alle alveolar oder sogar präpalatal, wobei an den Seiten des harten Gaumens bei der Palatalisation von der Zunge eine grössere Fläche berührt wird. Der ganze Zungenkörper ist ein wenig nach hinten geschoben.

Das estnische *n* ist nicht homorgan mit *t*. Die Artikulationsstelle aller Längestufen des *n* ist alveolar, wo die Zungenspitze und das Zungeblatt einen Verschluss bilden. Bei *n̄* ist die Zungenspitze gegen die oberen Zähne gedrückt. Mediopalatal ist die Berührungsfläche der Zunge grösser. Die ganze Artikulationsstelle liegt ein wenig mehr vorn, als bei dem unpalatalisierten *n* (s. Abb. 3).

Das estnische *s* (Fortis *s* und Lenis *z*, in der Schrift nur als *s* bezeichnet) wird so gebildet, dass die Zungenspitze in der Richtung nach den unteren Vorderzähnen liegt. Bei *ś* ist die Zungenspitze in der Richtung nach den oberen Vorderzähnen. Das *s* ist alveolar und das *ś* präpalatal. Das *ś* hat eine grössere Berührungsfläche als das *s* und die mediopalatale Luftenge ist bei *ś* äusserst schmal. Die ganze Artikulation ist mehr nach hinten gerichtet (s. Abb. 4—5).

Das estnische *l* ist ein hoher Engelauf, welcher mit einer starken Luftreibung gebildet wird. Die Zungenspitze und das Zungenblatt bilden den Verschluss alveolar oder präpalatal. Bei *l* liegt die Zungenspitze gegen die obere Zahnreihe oder gegen die Alveolen. Der Zungenrücken ist stark gebeugt, wodurch die Berührungsfläche der Zunge vergrössert wird (Abb. 6—7).

Das estnische unpalatalisierte *r* ist ein alveolarer oder präpalataler Zungentremulant. Der Zungenrücken bildet hinter dem Zungenblatt ein tiefes Tal. Bei der Palatalisation ist der Zungenrücken in der Richtung nach dem harten Gaumen hoch gehoben, das Bilden eines Tals ist unmöglich und dadurch wird die Tremulation gehemmt. Deshalb wird in der neueren Umgangssprache das palatalisierte *r̄* ganz vermieden. In den meisten Mundarten ist es nicht vorhanden.

II.

Über die Quantität der Laute im Wotischen.

Die phonetischen Einzelheiten der wotischen Laute sind uns wenig bekannt. Die vorhandene diesbezügliche Literatur wird am Anfange dieses Überblicks kurz erwähnt. Im Phonetischen Laboratorium der Universität in Dorpat ist eine ganze Reihe wotischer Wörter nach der Aussprache eines Woten aus dem Dorfe Pummala gemessen worden. Die Messungen geben uns einen näheren Überblick über die Quantität dieser aussterbenden ostseefinnischen Sprache.

Die Länge der anlautenden Konsonanten und Vokale ist nicht willkürlich, obwohl hier grössere quantitative Abweichungen vorkommen können. Die Anlaute sind länger als die entsprechenden Inlaute und Auslaute. Die Länge der wotischen kurzen und langen Konsonanten und Vokale steht der Länge der finnischen Laute näher als den der estnischen Sprache. Die wotischen Laute sind jedoch bedeutend kürzer als die finnischen (Abb. 9—10). In längeren Wörtern sind alle Einzellaute kürzer als die Laute in einem kurzen Worte. Wenn in der zweiten Silbe ein langer Vokal folgt, ist der Vokal der ersten Silbe kürzer. Die langen inlautenden Vokale sind der Länge nach ähnlich den halblangen Vokalen der westestnischen Mundarten.

TARTU ÜLIKOOLI TOIMETUSED ilmuvad
kolmes seerias:

A: Mathematica, physica, medica.

B: Humaniora.

C: Annales.

Ladu: Ülikooli Raamatukogus, Tartus.

**ACTA UNIVERSITATIS TARTUENSIS / DORPA-
TENSIS** erscheinen in drei Serien:

A: Mathematica, physica, medica.

B: Humaniora.

C: Annales.

Bezugsstelle: Bibliothek der Universität Dorpat.
